

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Jona Willem te Water (1740-1822). Historicus en theoloog tussen traditie en Verlichting

Mooij, J.D. de

Citation

Mooij, J. D. de. (2008, May 7). *Jona Willem te Water (1740-1822). Historicus en theoloog tussen traditie en Verlichting*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/12841>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/12841>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

1. GEREFORMEERD EN TOLERANT STUDENT IN UTRECHT EN PREDIKANT IN ZEELAND

1.1 Inleiding

De eerste helft van het leven van Jona Willem te Water speelde zich grotendeels in Zeeland af. Slechts voor korte tijd verliet hij de provincie om in Utrecht te gaan studeren. In de jaren 1740-1780 klom hij, zoon van een arme dorpspredikant die niet in staat was zijn kinderen te laten studeren, uiteindelijk op tot predikant van één de belangrijkste steden van Zeeland. Voor het geven van een indruk van de vroegste levensjaren van Te Water ontbreken helaas de bronnen, maar het is gelukkig wel mogelijk zijn grote voorbeeld te schetsen, zijn vader Willem te Water senior. Over Jona Willems Utrechtse tijd zijn wij beter ingelicht dankzij correspondentie die hij in deze periode voerde en vriendschappen die hij sloot met studiegenoten.

Wat Te Waters kerkelijke carrière in Zeeland betreft, dat is een verhaal van een predikant zonder preken: hij wilde namelijk dat geen enkele van zijn preken zou worden uitgegeven.¹ Die wens is vervuld. De enige kerkelijke rede van hem die gedrukt is, een rede ter gelegenheid van de viering van 200 jaar Vlissingse vrijheid, is geen preek, maar een historisch exposé over de zestiende-eeuwse vrijheidsstrijd. De notulen van de vergaderingen van kerkenraden en van de classis Walcheren vormen dus de voornaamste bron om een beeld van Te Waters predikantschap te verkrijgen. Te Waters carrière in Zeeland volgde geografisch een dalende lijn, maar de gemeenten werden steeds groter: van Haamstede via Veere naar Vlissingen. In deze laatste stad zou hij als predikant echter in grote problemen raken door zijn standpunt in een conflict rond de bouw van een rooms-katholieke kerk.

1.2 Het gezin Te Water

Eerste levensjaren van Jona Willem

In de achttiende eeuw konden de Te Waters bogen op een indrukwekkende familiegeschiedenis.² Hun voorouders Tho(e) Water hadden vanaf 1292 eeuwenlang zitting gehad in de stadsregering van Elburg. De nakomelingen gingen

¹ Jona Willem te Water, *Levens-berigt van --, te Leyden overleden den 19 october des jaars 1822, door hem zelven vervaardigd en, op zijn' uitdrukkelijken last, bij uitersten wil, zonder enige veranderingen en bijvoegselen, zelfs zonder nadere voorrede of aantekeningen van anderen, door deszelfs erfgenamen woordelijk gevolgd en in het licht gegeven*, [Leiden] [1823], 89-90.

² Te Water, *Levens-berigt*, 2-3; J. van der Baan, *Geschiedkundige beschouwing van Zaamslag, van de vroegste tijden tot op heden, zoo in het burgerlijke als voornamelijk in het kerkelijke*, Terneuzen 1859, 371.

hun naam spellen als Toe Water, degenen die naar Holland trokken maakten er Te Water, De Water of Van de Water van. Ze waren in het bezit van een familiewapen, dat een ketel 'te water' afbeeldde: een ketel met daaronder een balk en drie eenden tussen watergolven. De Te Water die op 28 oktober 1740 in het Zeeuws-Vlaamse Zaamslag werd geboren als zoon van Willem te Water en Sara van Middelhoven mocht dan een familiewapen en een lange stamboom meegekregen hebben, hij kwam niet ter wereld in weelde. Hij behoorde tot een verarmde tak van het geslacht. Bij zijn doop, op 30 oktober 1740, kreeg hij dezelfde namen als zijn een paar maanden daarvoor overleden broertje, dat, op een dag na, een jaar eerder geboren was. Het waren de namen Jona Willem: Jona naar zijn grootvader Jona van Middelhoven, Willem naar zijn vader.³

Het leven van zijn vader was tot dan toe niet bijster fortuinlijk verlopen. In 1740 was hij al vijftien jaar lang predikant in hetzelfde kleine dorpje in een uithoek van de Republiek. Over de vroegste levensjaren van Jona Willem zijn helaas weinig gegevens beschikbaar. Wel bekend is zijn verhuizing naar Axel op tweejarige leeftijd en zijn tijdelijke vlucht met zijn moeder en broers in de jaren 1747-1749 naar Goes en Middelburg. Deze houden direct verband met de ontwikkelingen in het leven van zijn vader. Daarom zal eerst aandacht aan Willem te Water besteed worden om zo een beeld van de jeugd van Jona Willem te Water te kunnen geven.

Willem te Water senior: predikant in Zeeuws-Vlaanderen

Willem te Water (1698-1764) was de zoon van de Amsterdamse koopman Hendrik te Water en Catharina Keurst.⁴ Hij was aanvankelijk bestemd om, net als zijn vader, in de handel werkzaam te worden, maar hij kreeg interesse in theologie. Hij begon op zestienjarige leeftijd zelf Latijn te leren en ging vervolgens naar de Latijnse school. Van 1721 tot 1725 studeerde hij theologie te Leiden. Zijn vader en moeder en zijn enige zuster Adriana verhuisden met hem mee naar deze stad. Zijn enige broer Hendrik ging wel zoals gepland de handel in, maar hem lag geen lange carrière in het verschiet. Hij overleed in 1722, bij Kaap de Goede Hoop, op de thuisreis vanuit Batavia.⁵

³ Zijn roepnaam was Willem. Aangezien zowel zijn vader als zijn jongere broer eveneens Willem heetten zullen om verwarring te voorkomen in plaats van zijn roepnaam steeds zijn volledige voornamen gebruikt worden.

⁴ Zie voor Willem te Water: NNBW IV, 1440-1441; BLGNP III, 391-392; BWN XX, 77-78; Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen* II, 929; Van der Baan, *Geschiedkundige beschouwing*, 120-135. De genealogische informatie over de familie Te Water in dit hoofdstuk is, tenzij anders vermeld, ontleend aan: Van der Baan, *Geschiedkundige beschouwing*, bijlage I, 'Geslachtsregister van Ds. Willem te Water'. Minder volledige bronnen met genealogische informatie zijn: 'Het geslacht van Te Water', *De Navorscher* 2 (1852) 123; 'Het geslacht van Te Water', *De Navorscher* 3 (1853) 118-119; 'Het geslacht van Te Water', *Navorscher's bijblad* 1 (1853) xcvi-xcviii; Stamboom Te Water, UBUVA, 24 aq 7.

⁵ Aanteekening betreffende familie Te Water, UBUVA, 24 Aq.

Op 22 april 1725 werd Willem te Water bevestigd als predikant van Zaamslag, een plaatsje dat in 1648 was herbouwd nadat het 62 jaar onder water had gelegen. In 1584 was het oude Zaamslag verwoest en twee jaar later op bevel van prins Maurits geïnuundeerd. Adriana verliet eind 1726 Leiden om bij haar broer in te trekken. Hun ouders bleven in Leiden wonen. Willem en Adriana traden in 1726 beiden in het huwelijk. Adriana huwde Jacob den Hollander, schepen te Axel. Zij overleed een jaar later. Willem te Water trouwde met Josina Biscop (1698-1736), dochter van Jan Biscop, griffier van de Staten van Zeeland. Josina overleed bij de geboorte van haar zesde kind. Slechts twee van de kinderen uit dit huwelijk ontkwamen aan de kindersterfte: Jan en Hendrik Christiaan.

Willem te Water hertrouwde in 1738 met Sara van Middelhoven (1717-1787), de dochter van Jona van Middelhoven (1685-1770), van 1705 tot 1757 predikant te Axel. In haar familie werden de mannen bijna zonder uitzondering predikant, meestal in het huidige Zeeuws-Vlaanderen, en huwden de vrouwen bij voorkeur met predikanten.⁶ Met zijn tweede echtgenote Sara kreeg Willem te Water tien kinderen, zes hiervan werden niet ouder dan een jaar. Drie zonen en een dochter bereikten de volwassen leeftijd. Behalve Jona Willem waren dat Jacobus Cornelius, Dina Elisabeth en Willem. Uiteindelijk kreeg Willem te Water dus in totaal zes volwassen kinderen: vijf zonen en een dochter, met een leeftijdsverschil van 25 jaar tussen de oudste en de jongste.

Willem te Water werd in 1742 beroepen naar Axel, niet geheel toevallig de plaats waar zijn schoonvader predikant was. Hij zou daar tot zijn dood in 1764 werkzaam blijven. Een beroep naar een grotere stad kwam nooit, naar verluidt omdat hij niet de preekaven gehad zou hebben die nodig waren voor zo'n post. Hij blonk echter wel uit in dapperheid ten tijde van de Oostenrijkse Successieoorlog. In april 1747 vielen de troepen van Lodewijk XV Staats-Vlaanderen binnen met een leger van 20.000 man. Veel burgers vluchtten naar Zuid-Beveland en Walcheren. Willem te Water liet zijn vrouw en kinderen een veilig heenkomen zoeken in achtereenvolgens Goes en Middelburg, maar wilde zelf de kerkelijke gemeente die aan hem was toevertrouwd niet verlaten. Op 16 mei 1747 werd Axel en het gebied erom heen per verdrag aan de Fransen overgedragen. De Franse bevelhebber was Te Water senior goed gezind. Hij zorgde ervoor dat soldaten wachtlieden wanneer Te Water preekte en ging zelfs in persoon mee wanneer hij ging preken in de omliggende dorpen. Dit deed hij iedere zondagmiddag, afwisselend in Zaamslag, Hoek en Terneuzen, omdat de predikanten uit die plaatsen gevlucht waren na de Franse inval. De Franse overheersing duurde twintig maanden: na de vrede van Aken (1748) werd bepaald dat het Franse leger op 27 januari 1749 zou vertrekken. De Franse bevelhebber liet een gift achter van vijftig gulden voor de Axelse diaconie en zou nog jaren blijven corresponderen met Te Water senior.⁷

⁶ Van der Baan, *Geschiedkundige beschouwing*, 10-11, 83.

⁷ Van der Baan, *Geschiedkundige beschouwing*, 127-131; Te Water, *Levens-berigt*, 6-7.

Te Water senior: geschiedschrijver van de Gereformeerde Kerk en de Zeeuwse adel
Willem te Water genoot vooral bekendheid door zijn kerkhistorische publicaties, maar hij heeft ook een enkel theologisch werk geschreven. Aan zijn verhandeling over de bekering van de moordenaar aan het kruis valt in elk geval af te leiden dat hij orthodoxe opvattingen huldigde. Het doel van deze uitvoerige preek is namelijk de leer van de rechtvaardiging door het geloof alleen te verdedigen tegenover de ‘ketterse’ ideeën van pelagianen, socinianen en remonstranten. De laatsten waren in zijn ogen op dit punt niet anders dan verkapte socinianen.⁸

Ook in zijn in 1762 verschenen overzicht van de geschiedenis van de Nederlandse geloofsbelijdenis of *Confessio Belgica*, één van de drie belijdenisgeschriften van de Gereformeerde Kerk, waren het met name de remonstranten die het moesten ontgelden. Willem te Water zag hen als de grootste tegenstanders van dit belijdenisgeschrift. Onverdeeld positief oordeelde hij daarentegen in dit boek over de Nationale Synode van Dordrecht (1618-1619), die de positie van deze geloofsbelijdenis versterkte. Te Water senior bekritiseerde degenen die, onder het mom van verdraagzaamheid, in de kerk het aantal noodzakelijke leerstukken probeerden te verminderen, de ‘ruimgelovigen’. Zo drong in zijn ogen de twijfel de kerk binnen. Voor hem was de Nederlandse geloofsbelijdenis een ‘pronkjuweel’ en het zuivere richtsnoer der waarheid, omdat haar leer gegrond was op de Bijbel. Jona Willems broer Jan te Water dichtte dan ook lovende woorden over deze vruchten van zijn vaders studie, opgediend

In Uw tweede Eeuwgety van de Belydenisse
Van 't waere Heil-Geloof, een troost voor 't bang gewisse
Dat zuiv're waarheid mind, terwyl de mond belyd
Het geen het hart gelooft. Een werk, in dezen tyd
Van nut, 't geen 't Ruimgeloof verband; en ook geen reden
Den Ongodist laet voor zyn ongodtdienstigheden.⁹

Willem te Water senior hing, met andere woorden, op theologisch vlak de traditioneel gereformeerde geloofsvisie aan. Met het piëtisme had hij niet veel op, des te meer met de belijdenisgeschriften. Om broer Jan op dit punt nog eens aan te halen: ‘aen dit getuigenis moet elk onscheidbaer kleven, die, tot zyn zielerust, door 't Heil-Geloof wil leven’. De leer die in de belijdenisgeschriften is vervat zag

⁸ Willem te Water, *De bekeeringe van den moordenaar aan het kruis even voor zynen doot, beweert (en ten gebruike gebracht) volgens het verhaal van Lukas kap. XXIII, 39-43*, Amsterdam 1734, ‘Voorreden’, *2, en 1-2.

⁹ Willem te Water, *Tweede eeuw-getyde van de geloofs-belydenisse der Gereformeerde Kerken van Nederlant, geviert in een historisch verhael van derzelver opstellers, goetkeurders, verdedigers, beschermers, hoogachtinge, gezag, nuttigheit, byvoegzelen, en van derzelver berispsers en vyanden*, Middelburg 1762, xxiv (citaat), xvi-xvii, 107, 190-191, 250, 235, 280-281. Het UBL exemplaar 754 B 13 heeft aantekeningen in de marge van Willem te Water senior, 754 B 12 van Jona Willem te Water.

Te Water senior als de enig juiste en in deze geest voedde hij dan ook zijn kinderen op.

Van de hand van Te Water senior verscheen in 1756 een *Historie der hervormde kerke en gereformeerde doorluchtige schoole te Gent*.¹⁰ Het was een 'pionierswerk' over de gereformeerde kerk en de gereformeerde illustere school in deze Vlaamse stad.¹¹ Het eindigt met uitvoerige levensbeschrijvingen van vier Gentse predikanten, onder wie Petrus Datheen. De historische interesse van Te Water senior strekte zich verder uit dan tot de kerkgeschiedenis alleen, zoals blijkt uit zijn in 1761 uitgegeven *Adelryk Zeelant*.¹² Dit werk was een uitgave van een niet eerder gepubliceerd overzicht van de Zeeuwse adel. In het midden van de zeventiende eeuw had Jacob van Grijpskerke dit vervaardigd als onderdeel van zijn kroniek 't Graafschap van Zeeland. Willem te Water had het manuscript van dit tot dan toe onuitgegeven werk in bruikleen gekregen van de in 1758 overleden Wilhem van Citters, oud-burgemeester van Middelburg.¹³ In zijn editie voegde hij uitvoerige annotatie toe en in zijn voorrede verwerkte hij een elders gevonden licht afwijkende lijst met Zeeuwse edelen.

Willem te Water mocht als predikant dan werkzaam zijn in de geografische marge van de Republiek, zijn wetenschappelijke contacten strekten zich uit over het hele land. Zo correspondeerde hij met de bekende Leidse hoogleraar Franciscus Fabricius (1663-1738), zijn leermeester. Na het overlijden van deze coccejaanse theoloog vertaalde Te Water senior een Latijnse verhandeling van hem in het Nederlands.¹⁴ Verder onderhield hij contacten met onder andere Jacques Philippe d'Orville, hoogleraar geschiedenis, welsprekendheid en Grieks te Amsterdam, Emo Lucius Vriemoet, hoogleraar oosterse talen te Franeker, en Daniël Gerdes, hoogleraar godgeleerdheid te Groningen. Tevens correspondeerde hij met personen die zich niet beroepsmatig met de letterenstudie bezig hielden: de Rotterdamse pensionaris Gerard Meerman, heer van Vuren en Dalem, de

¹⁰ Willem te Water, *Historie der hervormde kerke te Gent, van haeren aenvang tot derzelver einde, mitsgaders een kort verhael der gereformeerde doorluchtige schole te Gent, zedert den jaere 1578 tot het jaer 1584. Hier zijn bygevoegt de levensbeschryvingen der naemruchtigsten predikanten te Gent, Utrecht 1756* (Het UBL exemplaar 754 B 15 heeft op doorschoten pagina's aantekeningen van Jona Willem te Water).

¹¹ Frederik Angenietus van Lieburg, *Profeten en hun vaderland. De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572 tot 1816*, Zoetermeer 1996, 113-114.

¹² Willem te Water, *Het hoog adelyk en adelryk Zeelant, vertoont uit eenige ongedrukte lysten der ridderschappe, en edelen van Zeelant, met verklaringen en aantekeningen opgeheldert, en bevestigt en met de wapenen der edelen van Zeelant verrykt*, Middelburg 1761.

¹³ J.P. van Visvliet en J.C. Altoffer, 'Voorberigt', in: Jacob van Grijpskerke, *'t Graafschap van Zeeland, ofte corte representatie van de regeeringe van Zeeland onder haare graven, tot den jaere 1579*, Middelburg 1882; R. Fruin, 'De oorsprong der familie Van Borssele van der Hooghe', *AZG* 1908, 1-46, aldaar 21 n. 1.

¹⁴ Franciscus Fabricius, *Godtgeleerde en letterlievende verhandeling over het priesterampt van Christus naer de ordeninge van Melchizedek [...]*, Leiden 1740.

Utrechtse burgemeester Casper Burman en de bekende Middelburgse dichter Pieter Boddaert.¹⁵

Carrière mogelijkheden van de kinderen Te Water

Onder sommige zonen van Willem leefde de wens om net als hun vader theologie te studeren en predikant te worden. Drie zonen, onder wie Jona Willem, zouden uiteindelijk in zijn voetsporen treden. Twee zonen kozen een beroep waarvoor een universitaire studie geen vereiste was. Hendrik Christiaan te Water (1734-1767) werd schepen en vendumeester te Axel en ging vanaf 1757 de koloniale handel in. Hij had onder andere een betrekking in Elmina, aan de kust van het huidige Ghana, een belangrijk steunpunt voor de Nederlandse handel in slaven en goud. Middelburg en Vlissingen namen in de achttiende eeuw het leeuwendeel van de slavenhandel van de Republiek voor hun rekening. Verder maakte hij reizen naar Batavia. Vanwege het klimaat en de tropische ziekten was een vroege dood voor Europeanen in West-Afrika eerder regel dan uitzondering.¹⁶ Ook aan Hendrik Christiaan ging dit niet voorbij. Hij overleed, ongehuwd, op 28-jarige leeftijd in Afrika.

Zijn broer Jacobus Cornelius te Water (1742-1806) begon zijn werkzame leven als apothekersassistent en werd in 1762 commies van de Zeeuwse raadpen-sionaris en klerk bij de griffie van de Staten van Zeeland. Hij werd daar uiteindelijk griffier en zette zich onder andere in – zij het tevergeefs – voor de ordening van het verwaarloosde archief van de Staten.¹⁷ Dat hij in 1762 bij de Staten van Zeeland terecht kwam, had hij zeker niet alleen aan zijn nette handschrift te danken. Het was vooral het resultaat van de bemiddeling van Jan van Borssele van der Hooge (1707-1764), vanaf 1747 de eerste edele van Zeeland, dat wil zeggen de vertegenwoordiger van de stadhouder in deze provincie.¹⁸ De verzoeken van Willem te Water om Van Borsseles ‘veelvermogende, en aenhoudende gunst’ werden gehonoreerd. Niet alleen Jacobus Cornelius, ook Hendrik Christiaan dankte zijn benoeming aan de invloed van Van Borssele. Willem te Water toonde zich dan ook in zijn brieven aan de ‘grote mecenaat’ Van Borssele zeer dankbaar voor het feit dat hij de jonge Te Waters in zijn ‘clientele’ had ‘gelieven te nemen’.¹⁹

Van Borsseles goedgunstigheid strekte zich ook uit tot de studerende zonen. Voor hen was een studie theologie de enig mogelijke optie. De benauwde financiële omstandigheden van hun vader betekenden dat het geld voor de opleiding van derden moest komen en dat was eigenlijk alleen mogelijk in het geval dat de

¹⁵ Van der Baan, *Geschiedkundige beschouwing*, 133.

¹⁶ P.C. Emmer, *De Nederlandse slavenhandel 1500-1850*, Amsterdam en Antwerpen 2000, 37; Johannes Menne Postma, *The Dutch in the atlantic slave trade 1600-1815*, Cambridge 1990, 66.

¹⁷ Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen* II, 933.

¹⁸ BWN II, 965-966; Te Water, *Levens-berigt*, 8.

¹⁹ W. te Water aan J. van Borssele van der Hooge, 18 en 28 juli 1759, 17 maart 1762, 1 jan. 1763, ZA, Archief Familie Van Borssele van der Hooge, inv. nr. 85, Brieven en stukken.

studie voorbereidde op het ambt van predikant. De jonge Te Waters waren daarbij als predikantszonen in het voordeel, omdat het voor hen gemakkelijker was geld uit fondsen te krijgen voor een studie theologie dan voor anderen. In de achttiende eeuw was dan ook een op de drie predikanten opgegroeid in een pastorie.²⁰ De oudste zoon van Willem te Water, Jan (1732-1793), werd na het afronden van zijn studie in 1758 predikant te Vrouwenpolder, op Walcheren. Van 1765 tot zijn overlijden in 1793 was hij predikant te Wemeldinge op Zuid-Beveland. Of Van Borssele ook aan zijn studie meebetaalde, is onduidelijk. In het geval van Jona Willem staat dit wel vast. Van Borssele was de voornaamste geldschietster. In zijn kielzog hebben ook andere 'aanzienlijke Heeren' uit de op Walcheren invloedrijke families als Van Citters, Steengracht, Huyssen van Kattendyke, Winckelman, Tulleken en Van Brakell hun steentje bijgedragen aan de studie van Jona Willem, welke aanving met het doorlopen van de Latijnse school.²¹

1.3 Latijnse school te Vlissingen

Voorbereiding op de universiteit

Toen Jona Willem te Water negen of tien jaar oud was, werd hij naar Vlissingen gezonden om daar het onderwijs op de Latijnse school te genieten. Op dat moment was daar Johan Jacob Wagenaar rector, Duitser van geboorte. Deze voormalige priester was gevlucht naar de Nederlanden: hij was verliefd geworden op een non en samen met haar in de Republiek gereformeerd geworden en gehuwd.²² Wagenaar bracht de Latijnse school te Vlissingen tot bloei: er waren in zijn tijd meer dan dertig leerlingen, voor lokale begrippen een hoogtepunt. Vanwege de grote toeloop van studenten werd zijn zoon Johannes Jacobus rond 1750 aangesteld als conrector. Wagenaar senior was een geleerd man, maar zijn kennis van de taalkunde moet dichterbij gestaan hebben bij het niveau van kloosterscholen – waar hij zelf in zijn jonge jaren was opgeleid – dan bij het niveau van de universiteit. Na zijn overlijden in 1753 werd Didericus van Cruisselbergen de nieuwe rector.²³ Hij had in Leiden gestudeerd bij de filologen Petrus Burman en Franciscus Oudendorp. Hij markeerde zijn komst met een oratie over de noodzaak van de studie van welsprekendheid.

²⁰ Van Lieburg, *Profeten en hun vaderland*, 58, 101-102, 170; Wijnandus Wilhelmus Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*, Amsterdam 1987 (diss. Utrecht), 152.

²¹ Te Water, *Levens-berigt*, 11.

²² H.W. Fortgens, 'Latijnse school te Vlissingen', *AZG* 1946-1947, 40-65, aldaar 54-55; Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen II*, 916-917.

²³ Godewardus Vrolikhert, *Vlissingsche kerkhemel, ofte levensbeschrijving van alle de hervormde leeraren, die sedert den afval van Spanjen 1572, tot op dezen tyd, in de Nederduytsche kerke van Vlissingen gearbeydt hebben [...]*, Vlissingen en Middelburg, 1758, 346; NNBW VII, 342.

De Latijnse school was opgedeeld in zes klassen. De drie laagste klassen werden onderwezen door de conrector, de hoogste drie door de rector. Het curriculum bestond uit het leren van Latijn en Grieks en het lezen van de klassieke schrijvers, geschriften van Erasmus en van het Nieuwe Testament in de grondtaal. Ook godsdienst speelde een rol in het onderwijs: elke dag werd begonnen met een Latijns gebed en wekelijks werd een zondagsafdeling van de Heidelbergse catechismus gelezen, in de hoogste klas in een Griekse vertaling. Tijdens het volgen van de Latijnse school woonde Te Water in huis bij conrector Wagenaar.

Een persoon die in deze periode veel indruk op Te Water maakte, was de Vlissingse predikant Godewardus Vrolikhert (1719-1785).²⁴ Op 1 juli 1755 werd hij door Vrolikhert aangenomen als lidmaat van de Gereformeerde Kerk. De keuze voor deze predikant heeft ongetwijfeld te maken met de band tussen deze predikant en de thuisstad van Te Water: Vrolikhert was gehuwd met een dochter van een burgemeester van Axel en hij kon zeer goed overweg met Te Waters vader. Bij Vrolikhert bracht de jonge Jona Willem regelmatig de zondagavond door. Zelf schreef hij daar later over:

Nooit vertrok ik, zonder door hem gesticht te zijn en veel van Hem geleerd te hebben. Op die wyze met kinderen vele uren te kunnen doorbrengen, en dit telkens by herhalinge, is niet aan ieder gegeven.²⁵

Te Water was zeer onder de indruk van Vrolikherts gelovig vertrouwen in God. Bovendien zal hij Vrolikherts interesse in de geschiedschrijving bewonderd hebben: deze publiceerde in de periode dat Te Water de Latijnse school doorliep zijn *Vlissingse kerkhemel*, een verzameling biografieën van alle gereformeerde predikanten van Vlissingen.

Het voltooien van de opleiding aan de Latijnse school geschiedde door middel van een bevorderingsplechtigheid die toegang verschaftte tot het academisch onderwijs. Bij deze gelegenheid mochten de knapste leerlingen onder de 'gepromoveerden' een openbare oratie houden.²⁶ Te Water mocht ook zo'n oratie houden, wat een bijzondere eer was. Hij deed dit in september 1755, dus na zes jaar lang de Latijnse school bezocht te hebben. Het onderwerp van zijn oratie was het 'doorluchtige geslacht' Van Borsssele. Dit onderwerp was afkomstig uit de koker van Te Water senior, die naar alle waarschijnlijkheid zijn zoon het materiaal voor deze oratie had aangedragen, zoals uit het volgende duidelijk zal worden.

²⁴ BLGNP I, 418; Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen* II, 906-907; Klappers lidmatenarchief Ned. Herv. Kerk Vlissingen, GAV; G. Vrolikhert aan W. te Water, 30 dec. 1762, UBL, BPL 885.

²⁵ J.W. te Water, Levensschets van G. Vrolikhert, ZB, Hs 3239.

²⁶ Fortgens, 'Latijnse school te Vlissingen', 53, 62; Marijke Spies, 'Amsterdam school-orations from the second half of the 17th century', *LIAS* 22 (1995) 99-118, aldaar 100.

Het doorluchtige geslacht Van Borssele

In zijn lovende oratie op de Van Borssele van der Hooges benadrukte Te Water de anciënniteit van hun geslacht en betoogde hij dat 'gryzer oudtheit' zelden in een geslacht gevonden wordt, zelfs niet bij de Europese vorsten.²⁷ Het geslacht Van Borssele speelde in de Middeleeuwen een belangrijke rol. Niet alleen in Zeeland, maar ook daarbuiten was het invloedrijk, door huwelijken met de vorstelijke families Stuart en Bourbon. Frank van Borssele, echtgenoot van Jacoba van Beieren, was eveneens een lid van deze familie. Het belang van de familie en haar leden bleek voorts uit hun uitvoerig in de oratie beschreven Zeeuwse landbezit in de loop der eeuwen, hun lidmaatschappen van ridderordes, hun band met de Oranjes en hun vele ereambten. Verder vielen ze meermalen op door hun grote godsdienstigheid en hun kennis van de klassieke auteurs of bedrevenheid in de dichtkunst. Anna van Borssele huisvestte ooit Erasmus op haar kasteel en Lipsius vergeleek de kennis van de krijgskunde van Maximiliaen van Borssele met die van Achilles en Julius Caesar. Kortom, een indrukwekkendere familiegeschiedenis was nauwelijks denkbaar.

Te Water ging ook met nadruk in op de verdiensten van Jan van Borssele van der Hooge en zijn directe voorvaders. Hierbij bracht hij naar voren dat Jan van Borssele één van de Nederlandse gezanten was bij het sluiten van de Vrede van Aken in 1748. Te Water droeg de gedrukte versie van de oratie dan ook op aan hem, zijn grote weldoener.²⁸ De moraal van de oratie is dat het geslacht Van Borssele geëerbiedigd moet worden. Enerzijds omdat het geslacht in alle generaties zoveel verdiensten en deugden heeft, anderzijds omdat elk weldenkend mens eerbied heeft voor personen van adel:

Gelyk wy gewoon zyn alle dingen van eenen gryzen ouderdom te eerbieden; zoo zal niemand lichtelyk of met gront lochenen, dat de oudste geslachten der Edelen, die geen valsch verzonnen stamlyst opgeeven, eerbiedigheid waerdig zyn.²⁹

De lofrede was met andere woorden geheel op zijn plaats voor dit geslacht dat door de generaties heen voortreffelijke kwaliteiten had ten toon gespreid, geheel in overeenstemming met zijn hoge afkomst. Deze hoge afkomst werd door Willem te Water nog eens onderstreept in de noten bij de door hem verzorgde editie van de Nederlandse vertaling, die hij opdroeg aan Jan van Borsseles echtgenote, Anna Margaretha Elizabeth de Coninck. Deze annotatie baseerde hij deels op een zeventiende-eeuws handschrift over de genealogie van het geslacht van Bors-

²⁷ J.W. te Water, *Redenvoering ter eere, en over de verdiensten des doorluchtigen geslachts Van Borssele, uitgesproken te Vlissingen, uit het Latijn vertaelt, en met aenteekeningen verrykt door Willem te Water*, Middelburg 1755, 8.

²⁸ J.W. te Water, *Oratio honori et meritis illustrissimae gentis Borsaliae, dicta die 3 septembris 1755 in Aede Anglicana, quum auctoritate publica ex illustri gymnasio Flessingano ad academiam solemniter promoveretur*, s.l. [1755], 3; Te Water, *Redenvoering ter eere*, *37-*38.

²⁹ Te Water, *Redenvoering ter eere*, 47.

Jan van Borssele van der Hooge

sele. Dit handschrift, dat in bezit was van de Van Borsseles, was in zijn ogen gebaseerd op betrouwbare bronnen. Hij stelde dan ook in zijn voorwoord: 'Men kan derhalven ten vollen staet maeken op 't geen daerin wort verhaelt, en daer uit afneemen den heerlyken luister van 't Hoogh-Adelyk geslacht van Borssele'.³⁰ In volle tevredenheid liet Jan van Borssele een aantal exemplaren van de Nederlandse vertaling inbinden in prachtige roodmarokijnen banden, versierd met stempelwerk in goud.³¹

De 'grote mecenaat' en zijn duistere stamboom

Deze lofrede was niet louter een pluimstrijkerige poging om Jan van Borssele van der Hooge te paaïen met een reeks loftuitingen. De betrouwbaarheid van de Van Borssele van der Hooge-genealogie werd niet zonder reden beklemtoond. De geloofwaardigheid van de adellijke stamboom van het geslacht werd in deze periode namelijk betwist. Volgens critici zouden in de vijftiende eeuw alle takken van de familie Van Borssele in mannelijke lijn zijn uitgestorven. Dat zou ook gelden voor de Zanddijkse tak waar de Middelburgse burgemeestersfamilie Van der Hooge in wettige lijn van zei af te stammen, omdat zij hetzelfde wapen voerden als deze Van Borsseles. Vanaf het midden van de zeventiende eeuw voerde deze familie als naam Van Borssele van der Hooge, sommige familieleden lieten uiteindelijk het Van der Hooge geheel weg.

Mede dankzij hun afstamming werden deze Van Borssele van der Hooges zeer invloedrijk. Niet alleen was Jan van Borssele eerste edele van Zeeland, zijn broer Philips Jacob werd in 1757 door prinses Anna als edelman benoemd tot geëligeerde raad van de Staten van Utrecht. Leden van de Utrechtse ridderschap trokken echter zijn adellijke afkomst in twijfel. In de twintigste eeuw is gebleken dat hun twijfel terecht was, aangezien hij geknoeid had met oorkonden die hij had overlegd om zijn adellijke afkomst te bewijzen.³² Er was in de oude aktes met zuur inkt weggehaald om de titel 'jonkheer' of de naam 'Van Borssele' voor 'Van der Hooge' tussen te kunnen voegen. Deze actie was nodig omdat het maar niet lukte om stukken naar boven te halen die hun wettige afstamming van de Van Borsseles bewezen, behalve dan Jacob van Grijskerkes zeventiende-eeuwse manuscript 't Graafschap van Zeeland. Van Grijskerke presenteerde hierin de adellijke afstamming van de Van Borssele van der Hooges als vaststaand feit.

Bij de pogingen van de Van Borssele van der Hooges om hun adellijke afkomst te bewijzen was de predikant-historicus Willem te Water een nuttige hulp. Afhankelijk als hij van hen was voor de toekomst van zijn zonen spande hij zich jarenlang in om doorslaggevende bewijzen te zoeken. Dit blijkt uit diverse afschriften van zijn hand, of in een enkel geval van die van Jona Willem, die

³⁰ Te Water, *Redenvoering ter eere*, *2^r-*3^v.

³¹ Redevoering ter eere des geslachts van Borssele, ZA, Familie Van Borssele van der Hooge, inv. nr. 145; 'Boekband van Suenonius Mandelgreen', *Nieuwsbrief Zeeuws Archief* 24, december 2004.

³² R. Fruin, 'De oorsprong der familie Van Borssele van der Hooghe (Nalezing)', *AZG* 1909, 149-153, aldaar 150-151.

hij aan Jan van Borssele opstuurde. Bovendien vervaardigde hij indices op de genealogische stukken uit het archief van de familie Van Borssele.³³ Het is ook hem niet gelukt een authentiek stuk te vinden dat de adellijke afstamming van de Van Borsseles onomstotelijk vaststelde. Hij deed echter wat hij wel kon: het uitgeven van een gedeelte van de kroniek van Van Grijpskerke. In de voorrede op het werk deed hij er nog een doorzichtige schep bovenop door te stellen dat alle personen die in zijn lijst voorkwamen als leden van de ridderschap en edelen van Zeeland 'ontwifelbaer moeten worden gehouden en erkent'.³⁴ Deze woorden had hij uiteraard met het oog op de Van Borssele van der Hooges gekozen.

Willem te Water heeft in geschrifte nooit getwijfeld aan de betrouwbaarheid van het werk van Jacob van Grijpskerke.³⁵ Jona Willem achtte het werk eveneens hoog. Hij bezat later zelf twee van de vier bekende afschriften van het in zijn ogen 'uitmuntende werk' dat hij zo lezenswaardig vond dat hij het in zijn geheel had willen publiceren.³⁶ De in de negentiende eeuw geponeerde theorie dat het werk van Van Grijpskerke geheel of ten dele een vervalsing is en dat Willem te Water dat geweten heeft, is intrigerend, maar berust niet op feiten.³⁷ Vervalsing van documenten wees hij namelijk ten zeerste af. Dit blijkt uit een brief van hem aan Jan van Borssele. In 1762 werd aan deze het aanbod gedaan om een extra exemplaar van het handschrift van Van Grijpskerke te vervaardigen op 'het oudste en geelste papier', met het doel dit werk geloofwaardiger te maken. Willem te Water stelde in een brief aan Van Borssele dat hij dit een 'abominabel project' vond. Hij verafschuwde zulke 'infaeme middelen'.³⁸ Van medeplichtigheid aan welke bronnenvervalsing dan ook kunnen de Te Waters niet verdacht worden. Wel kan het hun verweten worden dat ze kritiekloos gebruik maakten van de enige bron die de adellijke afkomst van hun geldschietter Jan van Borssele bepleitte. Zij stelden geen enkel vraagteken bij deze versie van de afstamming van de Van Borsseles.

Uit hun mond kwam geen kritiek maar louter lof op de Van Borsseles en dat niet alleen in Jona Willems oratie en de editie van Van Grijpskerke. Als een soort

³³ Brieven en stukken omtrent het geslacht Van der Hooge en zijne afstamming, ZA, Familie Van Borssele van der Hooge, inv. nr. 85; Indices op de delen, ZA, Familie Van Borssele van der Hooge, inv. nr. 107; Indices van de stukken, ZA, Familie Van Borssele van der Hooge, inv. nr. 113.

³⁴ Te Water, *Het hoog adelyk*, 'Voorrede', 14-15; Fruin, 'De oorsprong der familie Van Borssele van der Hooghe', 4.

³⁵ Lijst van Zeeuwsche edelen, door geleerdheid lofwaardig door W. te Water, ZA, Familie Van Borssele van der Hooge, inv. nr. 153. Dit stuk is later gepubliceerd: W. te Water, 'Lijst van Zeeuwsche edelen door geleerdheid lofwaardig', AZG 1 (1859) stuk 4, 33-83, aldaar 62-64.

³⁶ J.W. te Water, *Historie van het Verbond en de smeekschriften der Nederlandsche edelen, ter verkrijginge van vrijheid in den godsdienst en burgerstaat in de jaaren 1565-1567. Uit veele oorspronkelijke gedenkstukken saamgesteld* IV, Middelburg 1796, 407-408; *Bibliothecae Te Wateranae pars altera, sive catalogus sistens collectionem epistolarum autographarum* [...], Leiden 1823, 50.

³⁷ J.G. Frederiks, 'Het Graafschap Zeeland, door Jacob van Grijpskerke', *Maandblad van het genealogisch-heraldiek genootschap De Nederlandsche Leeuw* 1894, 39-42, 54-58, 67-72; Fruin, 'De oorsprong der familie Van Borssele van der Hooghe', 20-23.

³⁸ Fruin, 'De oorsprong der familie Van Borssele van der Hooghe', 4-5, 29, 31.

huishistorici van de Van Borsseles schreven zij ook stukken die zij bij hun leven nooit hebben gepubliceerd. Willem te Water schreef een overzicht van Zeeuwse edelen die door geleerdheid lofwaardig waren, waarin hij de meeste aandacht uit liet gaan naar de wetenschappelijke verdiensten van Jacob van Borssele van der Hooge, de grootvader van Jan.³⁹ Jacob van Borssele vervaardigde onder andere het genealogische overzicht van de familie Van Borssele waarop Te Water senior zijn annotatie bij de Nederlandse editie van Jona Willems oratie baseerde. Te Water senior droeg tevens een overzicht van de eerste edelen van Zeeland aan Van Borssele op, met in de opdracht:

Ik zoude mij zelve moeten beschuldigen van plichtverzuimende ondankbaerheit, en groove onkunde, indien ik een ogenblik in beraet nam aen Wie anders, als aen Uwe Excellentie, ik deeze naemlijst, en beschrijvinge zoude toeëigenen, zoo om dat Uwe Excellentie zig verwaerdigt, mijne geringe poogingen te begunstigen, en mij, en mijne kinderen, op te hoopen met weldaeden, welke Uwe edelmoedigheid niet zoude dulden, dat ik hier opnoemde.⁴⁰

De ‘met weldaden opgehoopte’ Jona Willem rondde in 1774 een geschiedenis van het kasteel Ter Hooge af. Dit kasteel was vlakbij Middelburg gelegen. In het stuk ging hij vooral in op het oude kasteel, dat in 1755 was vervangen door een nieuw bouwwerk. Het manuscript werd nooit uitgegeven. Het was louter bestemd voor de toenmalige heer van Ter Hooge, Cornelis Kien van Citters, aan wie het werk dan ook uiteindelijk was opgedragen.⁴¹ Het stuk was oorspronkelijk echter bedoeld voor de in 1764 overleden Jan van Borssele, de vorige eigenaar van het kasteel. Voor diens dood werkten de Te Waters samen aan deze geschiedenis. Dit blijkt uit aantekeningen in de marge die de eveneens in 1764 overleden Willem te Water maakte in een concept van dit opstel. Vader en zoon Te Water hebben met andere woorden al het mogelijke gedaan om het hun mecenass naar de zin te maken. Het moet een gunstige uitwerking hebben gehad op de financiering van de studie van Jona Willem in Utrecht.

³⁹ Lijst van Zeeuwsche edelen, door geleerdheid lofwaardig, ZA, Familie Van Borssele van der Hooge, inv. nr. 153.

⁴⁰ Naemlijst en beschrijvinge der heeren representanten of plaatsbekleeders van de eerste edelen van Zeeland, ZA, Familie Van Borssele van der Hooge, inv. nr. 151.

⁴¹ Beschrijving van de Riddelyke Hofstad Ter Hooge, opgesteld door J.W. te Water 1774, ZA, Archief Familie Van Lynden, inv. nr. 171 (eerder, onvoltooid exemplaar met een aantekening in de marge van Willem te Water senior: De ridderlijke hofstadt het kasteel Ter Hooge, ZA, Archief Familie Borssele van der Hooge, inv. nr. 152); A.P. de Klerk, ‘Een achttiende-eeuwse beschrijving van het huis Ter Hooge op Walcheren’, *Zeeuws Tijdschrift* 20 (1970) 128-134; Te Water, *Levensbericht*, 198.

Kasteel ter Hooge

1.4 Studie theologie in Utrecht

In september 1755 verhuisde Te Water naar Utrecht om daar met zijn studie theologie te beginnen.⁴² De meeste Utrechtse studenten waren gewoon zich pas na een paar jaar in te schrijven in het album studiosorum. Te Water deed het aan het einde van zijn studie, toen hij al kandidaat was.⁴³ Hij woonde in Utrecht in huis bij H. Meuleman, op de Ganzenmarkt.⁴⁴ Van de Utrechtse predikanten ging hij het meest om met Dionysius Du Toict (1704-1774). Vader Te Water bracht hen met elkaar in contact: Du Toict had tegelijk met hem in Leiden gestudeerd. Het eerste jaar dat Te Water in Utrecht verbleef, studeerde zijn oudste broer, Jan, ook nog daar theologie. Deze rondde zijn studie in 1756 af, maar moest toen nog tot 1758 wachten tot hij als predikant kon worden bevestigd, in Vrouwenpolder. De theologische faculteit werd op het moment van Te Waters aantreden bemand door de hoogleraren Franciscus Burman (1708-1793), Gisbertus Matthias Elsnerus (1698-1775), Willem van Irhoven (1698-1760) en Albert Voget (1695-1771).⁴⁵ Het klimaat van de faculteit kan worden getypeerd als rechtzinnig. De drie richtingen van de Gereformeerde Kerk waren erin vertegenwoordigd: Elsner en Van Irhoven waren voetianen, zij het in gematigde vorm; Burman was een coccejaan, eveneens gematigd; Voget was een volgeling van F.A. Lampe, die coccejaanse theologie met voetiaanse geloofsbeleving combineerde.⁴⁶ Dat deze hoogleraren ‘gematigde’ volgelingen van Coccejus en Voetius waren, illustreert het feit dat de verschillen tussen deze richtingen in deze periode steeds minder belangrijk werden.

Veel prangender werd het onderscheid tussen orthodoxen en zij die zich vrijer opstelden tegenover de kerkleer. Juist rond 1755, het jaar dat Te Water zijn academische studie begon, kwam dit onderscheid scherp naar voren toen de Overijsselse synode Antonius van der Os (1722-1807) afzette. Deze Zwolse predikant hield het voor mogelijk dat men in zijn tijd wel eens ‘meer licht zou kunnen hebben’ dan in de tijd van de Dordtse vaderen. Hij weigerde daarom te erkennen dat de Nationale Synode van Dordrecht (1618-1619) de leer van de Gereformeerde Kerk voorgoed had vastgesteld. De Utrechtse hoogleraren approbeerden een tweetal boeken die de visie van Van der Os bestreden. In dit soort

⁴² Te Water, *Levens-berigt*, 8-9.

⁴³ In 1761 werd ‘J.W. te Water Flandrus, S.M.C.’ ingeschreven in het *album studiosorum* (*Album studiosorum Academiae Rheno-Traiectinae MDCXXXVI-MDCCCLXXXVI. Accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula*, Utrecht 1886, 158); Roelevink, *Gedictoord verleden*, 14.

⁴⁴ W. te Water aan J.W. te Water, 7 dec. 1758, UBL, BPL 1188. Eind 1759 is hij verhuisd (Te Water aan N.G. Oosterdijk, okt. 1759, UBL, BPL 1188).

⁴⁵ Aart de Groot, ‘Album scholasticum’, in: Aart de Groot en Otto J. de Jong (red.), *Vier eeuwen theologie in Utrecht. Bijdragen tot de geschiedenis van de theologische faculteit aan de Universiteit Utrecht*, Zoetermeer 2001, 364-375, aldaar 366-368; J.A. Cramer, *De theologische faculteit in Utrecht in de achttiende eeuw*, Utrecht s.a., 27*-36*.

⁴⁶ Respectievelijk BLGNP II, 186-187; IV, 225-227; III, 64-65; I, 404-405. Zie verder: Aart de Groot, ‘Geschiedenis van de faculteit der godgeleerdheid aan de Utrechtse universiteit’, in: De Groot en De Jong, *Vier eeuwen theologie in Utrecht*, 10-97, aldaar 26.

conflicten lag hun sympathie dus duidelijk bij de partij van de orthodoxen.⁴⁷ Dit geldt ook voor Gisbertus Bonnet (1723-1805), die de in 1760 overleden Van Irhoven opvolgde. Deze theoloog van een nieuwere generatie combineerde de traditionele gereformeerde theologie met een rationalistische inslag.⁴⁸ Hierbij was hij wel zo conservatief dat hij het voor onmogelijk hield dat de rede juiste inzichten kon opleveren die recht tegenover de inhoud van de Bijbel stonden. De Utrechtse hoogleraren theologie sloegen de Bijbel, met andere woorden, hoger aan dan het menselijk verstand.

Petrus Wesseling

De hoogleraren van wie Te Water naar eigen zeggen het meest leerde, waren echter niet verbonden aan de theologische, maar aan de filosofische faculteit, waar in Utrecht letteren en geschiedenis werd gedoceerd.⁴⁹ Te Waters grote leermeesters waren Sebald Rau (1724-1818), die oosterse talen en Hebreeuwse oudheden doceerde, en Petrus Wesseling (1692-1764), één van de grootste filologen en critici in zijn tijd.⁵⁰ Wesseling was op dat moment zonder twijfel dé coryfee van de Utrechtse universiteit. Te Water zou hem tot in zijn ouderdom in hoge achting blijven houden. Toen hij bij zijn in huis gegeven colleges een hoofddeksel moest dragen vanwege de kou, noemde hij nooit de naam van Wesseling zonder zijn hoofd te ontbloten.⁵¹ In zijn verering stond hij overigens niet alleen. Andere leerlingen van Wesseling waren eveneens lang na hun studie vol lof over hem.⁵² Tijdens zijn studie was Te Water ook al vol bewondering voor deze geleerde. Toen Bengt Ferrner (1724-1802), hoogleraar wiskunde en astronomie te Karlskrona (Zweden), de Utrechtse bibliotheek bezocht en daar aan twee aanwezige studenten vroeg wie de geleerdste en beroemdste hoogleraar was, noemden zij direct de naam van Wesseling. Te Water was een van deze twee studenten.⁵³ Dat Te Water buiten de theologische faculteit colleges volgde was niet ongewoon: veel theologen volgden de colleges algemene geschiedenis.⁵⁴

⁴⁷ Roeland Albert Bosch, *Het conflict rond Antonius van der Os, predikant te Zwolle 1748-1755*, Deventer 1988 (diss. Kampen), 79, 162-163, 215-216; De Groot, 'Geschiedenis van de faculteit der godgeleerdheid', 29-30; J. Wille, *De literator R.M. van Goens en zijn kring. Studiën over de achttiende eeuw I*, Zutphen 1937, 59, 61.

⁴⁸ A. van den End, *Gisbertus Bonnet. Bijdrage tot de kennis van de geschiedenis over de gereformeerde theologie in de achttiende eeuw*, Wageningen 1957, 99; J.H. van der Bank, 'Op de grens van twee werelden: Gijsbertus Bonnet', in: De Groot en De Jong, *Vier eeuwen theologie in Utrecht*, 162-173, aldaar 173; Johanna Roelevink, 'Vows made in storms... Two Utrecht professors among orangists and patriots', in: J. van den Berg en P.G. Hoftijzer (red.), *Church, change and revolution. Transactions of the fourth Anglo-Dutch church history colloquium*, Leiden enz. 1991, 192-204, aldaar 193.

⁴⁹ G.W. Kernkamp, 'Bengt Ferrner's dagboek van zijne reis door Nederland in 1759', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 31 (1910) 314-509, aldaar 416 n. 4.

⁵⁰ NNBW IX, 841; BWN XX, 123-126.

⁵¹ *Handelingen MNL*, 23.

⁵² Wille, *De literator R.M. van Goens*, 68-70.

⁵³ G.W. Kernkamp, *De Utrechtsche academie 1636-1815* (De Utrechtsche universiteit 1636-1936 1), Utrecht 1936, 334-336; Kernkamp, 'Bengt Ferrner's dagboek', 408-409.

⁵⁴ Roelevink, *Gedicteerd verleden*, 38-39.

Na in Franeker hoogleraar geschiedenis en Latijn te zijn geweest, was Wesseling in 1735 naar Utrecht gekomen om daar geschiedenis, welsprekendheid en Grieks te doceren, later ook natuurrecht en Duits-Romeins rijksrecht. Hij hield zich bezig met de Oudheid, de Middeleeuwen en de Nieuwe Geschiedenis. Hij was een vertegenwoordiger van de zogenaamde kritische polyhistorie, een stroming die kennis van zoveel mogelijke perioden nastreefde. Het doel was het verkrijgen van een geïntegreerd overzicht van de geschiedenis dat nut had voor de eigen tijd.⁵⁵ Ook hield Wesseling zich bezig met vakken die op het terrein van de godgeleerdheid lagen: enerzijds kerkgeschiedenis, waarbij hij zich vooral interesseerde voor de patristiek, anderzijds de exegese van het Nieuwe Testament. Hij heeft, met succes, gepoogd Te Water tijdens zijn studie voor beide terreinen te interesseren.⁵⁶ Naast het geven van college op al deze terreinen had Wesseling ook nog het opzicht over de bibliotheek in zijn takenpakket. In die hoedanigheid gaf hij Te Water de vrijheid om zeldzame drukken en manuscripten thuis te gebruiken.

Te Water kan tot de directe leerlingen van Wesseling worden gerekend, samen met Adriaan Kluit (1735-1807), Meinard Tydeman (1741-1825) en Rijklof Michaël van Goens (1748-1810).⁵⁷ De laatste twee zouden beiden Wesseling in 1766 opvolgen als hoogleraar. Zijn leeropdrachten werden toen te omvangrijk voor één persoon geacht. Al deze leerlingen deelden Wesselings oranjegezindheid, die hij toonde door oraties te houden rond feestelijke en droevige gebeurtenissen in het Oranjestad. Ook in een ander opzicht moet Te Water zich bij hem thuis gevoeld hebben: Wesseling kan getypeerd worden als iemand wie radicale neigingen geheel vreemd waren. Als exegeet hanteerde hij de filologische methode: hij gebruikte profane klassieke auteurs om uitdrukkingen en woorden uit de Bijbel te verhelderen. Bij zijn benadering van de tekst van de Bijbel gaf hij enige ruimte aan de tekstkritiek. Hij had een hekel aan gemakzuchtige theologen die zelf geen diepgaande studie van de Bijbeltekst maakten en mensen die dat wel deden voor vijanden van de godsdienst uitmaakten. Wesseling was er wel van doordrongen dat men voorzichtig moest zijn met het gebruik van tekstkritiek bij de exegese. Hij kon dan ook niet meegaan met hen die de hele overlevering van de Bijbel in twijfel trokken. Hij kan zonder meer als rechtzinnig gekenmerkt worden.⁵⁸ Te Water kon dan ook later verzuchten: ‘och,

⁵⁵ Roelevink, *Gedictieerd verleden*, 220-223, 275; Christiaan Sepp, *Johannes Stinstra en zijn tijd* I, Amsterdam 1865, 28.

⁵⁶ Willem te Water, Aanteekeningen rakende Jona Willem te Water, GAV, Collectie Van der Os, D 30, f. 18-19.

⁵⁷ I.C.G. Boot, *De vita et scriptis Petri Wesselingii*, Utrecht 1874, 58-59.

⁵⁸ Kernkamp, *De Utrechtsche academie 1636-1815*, 334-336; Roelevink, *Gedictieerd verleden*, 240; A.Th. van Deursen, *Jacobus de Rhoer, 1722-1813. Een historicus op de drempel van een nieuwe tijd*, Groningen 1970, 8; J.G. Gerretzen, *Schola Hemsterhusiana*, Utrecht 1940, 168-169; Wille, *De literator R.M. van Goens*, 72, 219-220.

of alle Literatores dachten, leefden en storven, als mijn groote Leermeester Wesseling!'.⁵⁹

Blijvende contacten met Zeeland

Vader en zoon Te Water bleven tijdens de Utrechtse studentenjaren in nauw contact met elkaar staan. In hun brieven discussieerden zij over de betekenis van verschillende Hebreeuwse woorden in het Oude Testament.⁶⁰ Bovendien vertaalde Jona Willem een door Willem te Water opgestelde levensbeschrijving van Jan van Haren in het Latijn. Hij stuurde deze in 1761 naar de Groningse hoogleraar Daniël Gerdes (1698-1765), die dit stuk later opnam in zijn *Scrinium antiquarium*.⁶¹ Van Haren werd halverwege de zestiende eeuw in Valenciennes geboren. Zijn vader, een predikant, was omwille van zijn geloof ter dood veroordeeld. Ook Van Haren werd waals predikant, maar hij zwoer rond 1570 het protestantisme af. In 1578 keerde hij op zijn schreden terug. Hij werd een vertrouweling van Willem van Oranje, doch keerde in 1586 opnieuw terug naar de Rooms-Katholieke Kerk, om uiteindelijk in 1610 weer gereformeerd te worden.⁶²

Willem te Water hield bovendien de financiële kant van de studie nauwlettend in het oog. Toen zijn goede vriend en weldoener Wilhem van Citters was overleden, schreef hij aan Jona Willem dat hij te zijner nagedachtenis hard moest blijven studeren. Ook wees hij op de troost die hij, in dit verlies, zelf putte uit de leer van de voorzienigheid.⁶³ Te Water senior schreef, desondanks, voor alle zekerheid toch ook maar aan Van Borssele, nu één van de contribuanten van Jona Willems studie was weggefallen. Hij toonde zich in zijn brief

met bittere droefheit aengedaen over het afsterven van den Grooten man, den Wel.Ed. heer oud burgemeester van Citters, door wiens doot ik een onherstelbaer verlies zoude lijden, indien ik zoo gelukkig niet waare om in de gunst van Uwe Excellentie te staen, aan Welke ik mij, en mijn familie, verder met nedrigheid, en dankerkentenisse, ootmoediglijk aenbevele.⁶⁴

Om de gunst van de geldschietters te behouden, regelde Willem te Water ook bij tijd en wijle bewijzen dat hun geld nuttig besteed werd. Hiertoe wendde hij zich

⁵⁹ Te Water aan H. van Alphen, 15 jan. 1800, UBL, LTK 2083.

⁶⁰ W. te Water aan J.W. te Water, 15 nov. 1758, en J.W. te Water aan W. te Water, ongedateerd (gaat in op brief van 15 nov 1758), UBL, BPL 1188.

⁶¹ Te Water aan D. Gerdes, 17 feb. 1761, UBL, BPL 1188; Gul. te Water, 'Observata quaedam ad vitam Johannis Haerenii v.d.m. Brugensis', in: Daniël Gerdes (ed.), *Scrinium antiquarium sive miscellanea Groningana nova ad historiam reformationis ecclesiasticam præcipue spectantia; inseruntur tractatus varii generis, epistolæ, orationes, biographiæ etsim, sive nunquam antea editæ, sive ita factæ rariores ut pro ineditis haberi possint* VIII deel 1, Groningen en Bremen 1765, 531-543; BLGNP II, 215-217.

⁶² Glasius, *Godgeleerd Nederland* III, 515-518; BWN VIII, 180-183.

⁶³ W. te Water aan J.W. te Water, 7 dec. 1758, UBL, BPL 1188.

⁶⁴ W. te Water aan J. van Borssele van der Hooge, 1 okt. 1758, ZA, Familie Van Borssele van der Hooge, inv. nr. 85, Brieven en stukken.

tot Wesseling, met wie hij correspondeerde over zijn historische studies. Hij vroeg hem tevens regelmatig boeken te leen die Jona Willem ('mijn zoontje') mooi mee naar Zeeland kon nemen. Willem te Water was Wesseling zeer dankbaar voor de toegenegenheid die hij toonde aan Jona Willem. In 1757 diende Willem voorafgaand aan de zomervakantie dan ook bij hem een verzoek in. Hij uitte met het oog op Jona Willem de wens dat Wesseling

de goetheid hebbe om hem, zo hij het verdient, een loflijk getuigenis van zijne boekoeffeningen op zijne reis naer huis meede te geeven om hetzelfde aan zijne Maecenaten in Zeelant te vertoonen.⁶⁵

Wesseling verleende dit bewijs graag. Hij meldde erin dat Jona Willem onvermoeid en ijverig werkte. Hij nam trouw deel aan de colleges over de oude en nieuwere geschiedenis en over de exegese van de brief van Paulus aan de Romeinen en de brief van Judas. Op gestelde vragen gaf hij altijd een goed antwoord. Wesseling zag dan ook graag dat zijn Zeeuwse mecenaten dit jonge plantje zouden koesteren en het onder hun bescherming lieten groeien.⁶⁶ Over Te Waters vorderingen in zijn studie konden de geldschietters dus tevreden zijn. Dat gold ook voor de Utrechtse fondsen die aan de kosten van zijn studie bijdroegen. Net als zijn broer Jan werd Jona Willem ondersteund door de fondsen Van den Enden en Van Mastrigt, fondsen die beide nooit meer dan vijf studenten theologie tegelijk bedeedden. Het eerste fonds gaf hem elk halfjaar 75 gulden, het tweede 50 gulden.⁶⁷

Het graf van Jezus

De studie van Te Water werd niet bekroond met een promotie. Theologiestudenten promoveerden zelden. De kosten ervan waren zeer hoog en de verkregen titel was niet nodig om predikant te worden.⁶⁸ In plaats van met een dissertatie werd de studie daarom afgesloten met een disputatie. Aanvankelijk wilde Te Water zijn disputatie aan Ezechiël 27 wijden, een hoofdstuk dat handelt over Tyrus en zijn uitgebreide koophandel. Rau en Wesseling raadden dit echter af, mede omdat Te Water in zijn voorbereide stuk 'een aantal stoute en gewaagde gissingen over oude Grieksche en Latijnsche Aardrijksbeschrijvers' deed. Op latere leeftijd oordeelde ook Te Water zelf minder gunstig over zijn 'jeugdige

⁶⁵ W. te Water aan P. Wesseling, 24 feb. en 11 mei (citaat) 1757, UBL, BPL 336.

⁶⁶ Christiaan Sepp, *Johannes Stinstra en zijn tijd* II, Amsterdam 1866, 17; J. Roelevink, 'Utrecht student testimonia in the second half of the eighteenth century', *LIAS* 8 (1981) 87-124.

⁶⁷ De latere patriottische predikant Ysbrand van Hamelsveld kreeg in dezelfde jaren eveneens steun van deze beide fondsen. Jan te Water kreeg eerder 50 gulden van Van Mastrigt maar 100 van Van den Enden (Resoluties van de bestuurders van het Fonds Van den Enden, 1743-1914, Utrechts Archief, Archief senaat Rijksuniversiteit Utrecht, Godgeleerdheid, inv. nr. 347; Rekeningen en kwitantieboek van de administrateurs van het Fonds Petrus van Mastrigt, 1706-1874, Utrechts Archief, Archief senaat Rijksuniversiteit Utrecht, Godgeleerdheid, inv. nr. 352)

⁶⁸ Van Lieburg, *Profeten en hun vaderland*, 76-77.

Petrus Wesseling

pogingen' in dit nooit gepubliceerde stuk, waarvan de exegetische aantekeningen bewaard zijn gebleven.⁶⁹ Hij koos uiteindelijk voor een 'geschied-, oudheid- en taalkundige ophelderinge der Historie van het graf en de begravenis van den Heere *Jezus Christus*, door de evangelisten beschreven'.⁷⁰ Deze verhandeling, uiteraard opgedragen aan zijn begunstiger Van Borssele van der Hooge, verdedigde Te Water op 20 juni 1761 onder het voorzitterschap van Wesseling.

In het hoofddeel van de disputatie gaf hij in veertig bladzijden louter filologisch commentaar op 35 woorden of woordgroepen uit de verslagen in de evangeliën van de begrafenis en het graf van Jezus.⁷¹ Hierbij betrok hij, behalve klassieke auteurs, ook citaten in het Syrisch en Arabisch. In de prolegomena stelde Te Water dat hij uitging van de historiciteit van het verhaal, omdat in het Nieuwe Testament niet alleen de aanhangers van Jezus, maar ook Pilatus en de Romeinse soldaten als getuigen worden opgevoerd. Bovendien was het al in het Oude Testament voorspeld, bijvoorbeeld in Jesaja 53:9. Daar stond: 'en men heeft zijn graf bij de goddelozen gesteld, en hij is bij de rijke in zijn dood geweest'.⁷² Zelfs Josephus had naar de begrafenis verwezen in het gedeelte van zijn *Antiquitates* (§18.3.3) dat over Jezus handelt. Te Water had dan ook geen goed woord over voor allen die de historiciteit van Jezus' begrafenis bestreden hadden, met name joden en diverse vroegchristelijke ketteren. Die laatsten hadden de begrafenis van Jezus slechts op geestelijke wijze opgevat, als een beeld en niet als een historisch gebeuren. Te Water dacht hierbij aan Marcion, Valentinus en Cerinthus. Zij hadden allen de zogenaamde tweenaturenleer afgewezen. Omdat Marcion niet geloofde dat Christus behalve God ook mens geweest was, kon hij niet uit de voeten met de gedachte dat Christus begraven was. Verder ging Te Water in op andere dwalingen rond het graf, zoals de door hem als protestant afgekeurde verering van deze plek. Daarbij geschiedde deze verering volgens hem ook nog op de verkeerde plaats. Hij betwijfelde in de prolegomena dat de Kerk van het Heilige Graf in Jeruzalem werkelijk om het graf heen was gebouwd. Titus had Jeruzalem in het jaar 70 immers geheel verwoest en de plek werd pas meer dan twee eeuwen later aangewezen. Tenslotte vestigde Te Water de aandacht op allerlei bijgeloof en fabels rond het graf, en op mensen die het heilig graf aanriepen. Het moge duidelijk zijn dat hij hier niets van moest hebben. Hij

⁶⁹ J.W. te Water, Een bundel aantekeningen en opstellen meerendeels tot verklaring van Bijbelplaatsen uit het O. en N. Testament, UBL, LTK 949 II, f. 182-189, 223-276.

⁷⁰ Te Water, *Levens-berigt*, 10-11; W. te Water, Aantekeningen rakende J.W. te Water, GAV, Collectie Van der Os, D 30, f. 3; Sepp, *Johannes Stinstra* II, 17. Zie voor disputaties in het algemeen: H.H. Kuyper, *De opleiding tot den dienst des Woords bij de gereformeerden*, 's-Gravenhage 1891, 528-530.

⁷¹ J.W. te Water, *Disputatio historico-critica ad historiam sepulchri et sepulturae Jesu Christi, quam favente Deo praeside viro celeberrimo Petro Wesselingio publico sistit examini – Flandrus auctor*, Utrecht 1761, xv-xvi.

⁷² Bijbelcitaten worden hier in de Statenvertaling gegeven omdat Te Water deze vertaling gebruikte.

wenste dat er een gelukkiger tijd zou aanbreken waarin zulk bijgeloof niet meer zou bestaan.⁷³

Drie lofdichten sloten de gedrukte disputatie af. De eerste is van Franciscus Burman. Te Water was volgens hem begiftigd met verhevenheid van geest, een groot talent en een goed inzicht.⁷⁴ De reden dat de coccejaan Burman als enige hoogleraar een gedicht schreef, moet gezocht worden in het feit dat Te Water, net als zijn vader, een coccejaan was. De andere twee gedichten zijn gemaakt door bevriende studenten, de medicus Nicolaas George Oosterdijk (1740-1817) – die in zijn gedicht op de grote verdiensten van Coccejus als Bijbeluitlegger zinspeelde – en de theoloog Gerardus de Haas (1737-1817). Dat een medicus zich uit zou spreken over een filologische disputatie is op het eerste oog vreemd. Oosterdijk en Te Water hadden echter in hun studententijd uitvoerige discussies over filologische vraagstukken en vergeleken naar hartelust het Nieuwe Testament met klassieke Griekse teksten. Zij bezochten elkaar regelmatig om gezamenlijk ‘het avondje of in 't geheel of ten deele te passeeren’.⁷⁵ Na hun studietijd zouden zij deze gedachtewisselingen op bescheidener schaal in hun brieven voortzetten.

Elf stellingen

Bij de disputatie zijn een elftal stellingen gevoegd.⁷⁶ Hierbij moet worden opgemerkt dat het gebruikelijk was dat deze door de voorzittende hoogleraar werden opgesteld, dus in dit geval door Wesseling.⁷⁷ Een ondersteuning voor deze gedachte is te vinden in de stelling waarin het eiland Melite (waarop Paulus volgens Hand. 28:1 zou zijn gestrand) niet met Malta geïdentificeerd wordt, maar met het eiland Mljet in de Adriatische Zee. Dit is een stelling die duidelijk van Wesseling afkomstig is. Hij was zeer geïnteresseerd in de vraag welk eiland dit geweest zou kunnen zijn en zijn student Jacobus de Rhoer had in 1743 een dissertatie over dit onderwerp verdedigd.⁷⁸ Eén stelling schonk aandacht aan een ethisch onderwerp. Deze stelling luidde: zelfmoord is ongeoorloofd. Hiermee werd een standpunt ingenomen in de achttiende-eeuwse discussie over zelfmoord en wel het gangbare orthodox-christelijke standpunt.⁷⁹ Zelfmoord werd

⁷³ Te Water, *Disputatio historico-critica*, iii-vii, xiv.

⁷⁴ Te Water, *Disputatio historico-critica*, G^r.

⁷⁵ Te Water aan N.G. Oosterdijk, 8 en 19 jan. 1756, jan. 1757, 5 en 12 jan. 1758, feb. 1758, okt. 1759, UBL, BPL 1188.

⁷⁶ Te Water, *Disputatio historico-critica*, F^{r-v}.

⁷⁷ De disputatie zelf is waarschijnlijk wel door Te Water geschreven, wat af te leiden valt uit het feit dat in de titel de term *auctor* achter zijn naam staat. Ook Van Goens schreef zijn eigen disputatie (Roelevink, *Gediceerd verleden*, 119, 122-123).

⁷⁸ Roelevink, *Gediceerd verleden*, 123-124 (zie ook p. 268, waaruit blijkt dat Wesseling Mozes voor de auteur van de Pentateuch hield); Van Deursen, *Jacobus de Rhoer*, 8-9.

⁷⁹ Peter Buijs, ‘Van zonde naar ziekte: Nederlandse opvattingen over zelfmoord ten tijde van de Verlichting’, *De Gids* 155 (1992) 301-312; Roel Bosch, ‘Men zelden ziet een koordendanser in zijn bed sterven...’: De protestantse kerk in Nederland en zelfmoord’, *De Achttiende Eeuw. Documentatieblad van de Werkgroep Achttiende Eeuw* 33 (2001) 133-140.

traditioneel gezien als daad van verzet tegen Schepper, de natuur en de maatschappij. Pas in de tweede helft van de achttiende eeuw kwam men, ook in de Republiek, iets soepeler tegenover zelfmoord te staan. Men ging het zichzelf van het leven beroven eerder als ziekte dan als zonde zien. Het nog een stap verder gaan en zelfmoord verdedigen, zoals Montesquieu en Voltaire deden, kon in de Republiek echter op algemene afkeuring rekenen.

De meeste stellingen hadden betrekking op de Bijbel en haar uitleg. De eerste stelling luidde: Mozes is de auteur van de eerste vijf boeken van het Oude Testament (de Pentateuch). Mozes was eeuwenlang gezien als de auteur, onder andere omdat Jezus dit in het Nieuwe Testament zegt. Sinds de zeventiende eeuw werd dit idee echter bestreden.⁸⁰ Hobbes en Spinoza dateerden deze Bijbelboeken lang na de tijd waarin Mozes leefde. De Franse priester Richard Simon (1638-1712) wees op de verschillende stijlen die in de boeken gebruikt werden, waardoor het in zijn ogen onmogelijk was dat één auteur deze boeken vervaardigd had. De remonstrantse hoogleraar Jean Le Clerc vestigde de aandacht op gegevens uit de tijd na Mozes die in de geschriften voorkwamen. Gereformeerde theologen in de Republiek verdedigden daarentegen het auteurschap van Mozes en probeerden oplossingen te geven voor de verschillen in stijl. Herman Witsius achtte het mogelijk dat in later tijd een enkele toevoeging aan de Pentateuch was gedaan. Campegius Vitringa senior (1659-1722) stelde dat Mozes naast mondelinge overlevering enkele schriftelijke bronnen had gebruikt die hij in zijn boeken had uitgewerkt.

De Franse medicus Jean Astruc (1684-1766) publiceerde in 1753 een theorie over het ontstaan van de Pentateuch waarin hij een antwoord gaf op de verschillen in stijl en een verklaring gaf voor de herhalingen en fouten in de chronologie in de eerste vijf Bijbelboeken. Hij stelde dat Mozes een twaalfstal schriftelijke bronnen had gebruikt die hij in stukken had gedeeld en daarna in chronologische volgorde had geplaatst. Deze oplossing ging Wesseling te ver, zo was Mozes immers geen auteur maar eerder redacteur van de Bijbelboeken. Door Mozes 'auteur' te noemen lijkt Wesseling meer aan te sluiten bij de visie van Witsius en Vitringa. Blijkens aantekeningen van Te Water over het auteurschap van Mozes deelde hij Wesselings visie geheel.⁸¹

Een aantal stellingen gaat in op de tekstkritiek (het bepalen van de juiste grondtekst van de Bijbel door diverse manuscripten te vergelijken). Eén van de stellingen kende deze methode veel gezag toe. Wesseling poneerde dat 1 Joh. 5:7, het zogenaamde *comma Iohanneum*, een tekst die vanouds gezien werd als duidelijkste bewijs voor de leer van de Drie-eenheid, wel eens een passage zou kun-

⁸⁰ C. Houtman, *Inleiding tot de Pentateuch. Een beschrijving van de geschiedenis van het onderzoek naar het ontstaan en de compositie van de eerste vijf boeken van het Oude Testament, met een terugblik en een evaluatie*, Kampen 1980, 33-57; Werner H. Schmidt, *Einführung in das Alte Testament*, Berlin en New York 1989⁴, 43.

⁸¹ J.W. te Water, Een bundel aantekeningen en opstellen meerendeels tot verklaring van Bijbelplaatsen uit het O. en N. Testament, UBL, LTK 949 I, f. 237^{r-v}.

nen zijn die later was toegevoegd. Wie hier tegenin zou brengen dat de beoefening van tekstkritiek een bedreiging inhield voor de betrouwbaarheid van de Bijbel, werd gerustgesteld. Een andere stelling sneed dit onderwerp aan. Wesseling stelde dat de verschillende lezingen in de manuscripten van het Oude en Nieuwe Testament geen enkele afbreuk doen aan het gezaghebbend karakter van de Bijbel. De kritiek had met andere woorden geen greep op de leer die in de Bijbel verkondigd wordt.

Het begin van een netwerk

Behalve wetenschappelijke kennis leverde de studietijd Te Water ook een uitgebreide kring van vrienden en kennissen op. Met twee van zijn Utrechtse vrienden zou hij de rest van zijn leven in innig contact blijven, ten dele omdat zij later alledrie in Leiden zouden wonen: de reeds genoemde Nicolaas George Oosterdijk en Meinard Tydeman.⁸² Derden omschreven hun vriendschap als een drieduidig snoer, een Bijbels beeld voor een onverbreekelijke band.⁸³ Voor zij in Leiden herenigd werden, onderhield Te Water met hen beiden een correspondentie. Die met Tydeman was het openhartigst. Dat blijkt alleen al uit Te Waters verzuchting uit 1770: 'Zoo dikwijls ik gedenke aan ons verblijf op den Utrechtsche Hoogeschool, en onze onderlinge vriendschap gedurende dien tijd, verlan- ge ik op het sterkste naar uw bijzijn'.⁸⁴

De vrienden en kennissen die hij in Utrecht maakte, schreven allen in zijn album amicorum. Het was van het midden van de zestiende tot het begin van de twintigste eeuw gebruikelijk dat studenten zo'n album hadden. De bezitter liet zijn vrienden en eventueel zijn docenten iets in zijn album schrijven. Meestal was dat een citaat, hetzij uit de klassieke auteurs of uit de Bijbel, vervolgens een *symbolon*, een zinspreuk die bij de scribent paste, en tenslotte de ondertekening en datum. Te Water begon zijn album in 1758 met een inscriptie op het eerste blad van het album, met als zinspreuk een Bijbelcitaat in de grondtaal, dat in vertaling luidt: 'Gij zijt mijn toevlucht, mijn deel in het land der levenden'. Even religieus van strekking was de spreuk die hij toevoegde, waarvan de beginletters zijn initialen vormden: 'In Vera Virtute Tuta Unicaque Voluptas'. Dat wil zeggen: het veilige en enige genot is te vinden in de ware deugd.⁸⁵

In Te Waters studietijd hebben 54 personen in het album geschreven. Zes hiervan waren hoogleraren: zijn leermeesters Burman, Voget, Elsner, Rau en Wesseling. Ook de Zweed Ferrner vulde een bladzij in het album. Te Water probeerde bij deze astronoom een goede indruk achter te laten: toen Ferrner ver-

⁸² NNBW III, 935-936; II, 1464-1666.

⁸³ W. te Water, Aanteekeningen rakende J.W. te Water, GAV, Collectie Van der Os, D 30, f. 2.

⁸⁴ Te Water aan M. Tydeman, 8 juli 1770, UBL, LTK 997.

⁸⁵ Psalm 142:6; Album amicorum J.G. te Water, UBL, BPL 2146. Zie bijlage I voor een overzicht van de scribenten in Te Water album. Zie voor alba in het algemeen: J. Bosma, 'Vijf Franeker studentenalba uit de tweede helft van de achttiende eeuw', in: G. Th. Jensma e.a. (red.), *Universiteit te Franeker 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool*, Leeuwarden 1985, 191-205.

trok, gaf Te Water hem niet alleen een aantal Utrechtse verhandelingen over het copernicaans systeem mee, maar ook een exemplaar van zijn lofrede op de Van Borsselles.⁸⁶ Ook de Utrechtse predikanten Johannes Henricus Bachiene en Dionysius du Toict schreven in het album. Twee jaar na zijn studie, in 1763, hebben nog een tweetal hoogleraren een albumbladzijde gevuld: Bonnet en de medicus Johannes Oosterdijk Schacht, vader van Te Waters vriend Oosterdijk.

Het is vanzelfsprekend dat een theologiestudent in zijn album veel bijdragen van faculteitsgenoten heeft. Maar liefst 33 van de 46 studenten die in het album schreven, studeerden theologie. Voor de meerderheid van hen was bekendheid niet weggelegd en enkelen zijn blijkens de aantekeningen van Te Water in het album tijdens hun studie overleden. Slechts enkelen van hen zijn bekende predikanten geworden: Van Vloten, Swaving, Van der Groe en De Haas. Willem Anthony van Vloten (1740-1809) ging na drie jaar predikantschap in 1770 met emeritaat wegens gezondheidsredenen en genoot enige bekendheid als schrijver. Cornelius Swaving (1738-1808) werd predikant te Naarden en ontving voor zijn antwoorden op prijsvragen van het Haagsche Genootschap tot driemaal toe een bekroning.⁸⁷ Joan Hugo van der Groe (1735-1818), predikant te Ridderkerk, was een achterneef van Theodorus van der Groe en net als hij een vertegenwoordiger van het gereformeerd piëtisme.⁸⁸ Gerardus de Haas (1737-1817) werd predikant te Middelburg en Amsterdam. Hij publiceerde de vruchten van zijn studie in verscheidene Bijbelverklaringen.⁸⁹ Alleen met de laatste twee hield Te Water na zijn studietijd nog op zeer bescheiden schaal contact.

Van de overige studenten die in het album schreven, studeerden er twee filosofie, twee medicijnen en negen rechten. De studenten medicijnen waren Frederik Theodoor Reitz (1740-1791), later arts in Middelburg, en de eerder genoemde Oosterdijk, die uiteindelijk hoogleraar theoretische geneeskunde te Leiden zou worden.⁹⁰ Onder de rechtenstudenten prijken niet alleen Meinard Tydeman, maar ook een aantal personen die later tot de Patriotten zouden gaan behoren, zoals de regenten Hendrik Jakob van Hengst (1742-1817) en Leonard Constantijn van Sonsbeeck (1739-1812).⁹¹ In de Frans-Bataafse tijd zouden zij beiden zitting nemen in het Wetgevend Lichaam. Ook de bekendste Patriot, Joan Derk van der Capellen tot den Pol (1741-1784), schreef in Te Waters album. Deze edelman zou in zijn *Aan het volk van Nederland* (1781) de volkssoevereiniteit bepleiten en het erfelijke stadhouderschap afkeuren. Blijkens zijn vriendenkring zette Te Water zich in om in sociaal opzicht de juiste mensen te leren kennen en goede relaties op te bouwen. Hij keek daarbij verder dan de

⁸⁶ Te Water aan B. Ferrner, 12 mei 1759, UBL, BPL 1188; Kernkamp, 'Bengt Ferrner's dagboek', 435-436.

⁸⁷ NNBW X, 1000.

⁸⁸ G.H. Leurdijk, *Predikant tussen piëtisme en reveil. Portret van Johan Hugo van der Groe (1735-1818)*, Kampen 1991; G.J. van den Bosch aan Te Water, 9 juni 1790, ZB, Hs 1960.

⁸⁹ NNBW III, 26-27; Te Water aan G. de Haes, 18 feb. 1763, UBL, BPL 1188.

⁹⁰ NNBW III, 1048 en II, 935.

⁹¹ NNBW VIII, 749 en IX, 1055.

theologie. Hij verwierf als student al zoveel gezag dat hij aan het einde van zijn studie het rectoraat van de Latijnse school van Amersfoort kreeg aangeboden.⁹² Toch werd hij predikant. Met dat doel hadden zijn weldoeners immers zijn studie bekostigd.

1.5 Beginjaren als predikant

Haamstede

Nadat Te Water op 11 maart 1761 zijn examen voor de classis Utrecht had afgelegd, werd hij proponent.⁹³ Dit was geen garantie voor een spoedig beroep. De meeste proponenten moesten lang, soms jaren, wachten voor ze in een gemeente aan de slag konden. Rond 1760 kwamen jaarlijks meer dan 200 proponenten beschikbaar en werden er ongeveer vijftig beroepen.⁹⁴ Voor Te Water duurde het wachten relatief kort. Na een aantal maanden kwam het beroep naar zijn eerste gemeente, het dorp Haamstede, op Schouwen-Duiveland. Haamstede kende voorheen een sterke piëtistische traditie. Bekende voorgangers van Te Water in deze plaats waren de piëtistische predikanten Godefridus Udemans (1599-1603), Willem Teellinck (1606-1613) – de ‘vader van de Nadere Reformatie’ – en Jacobus Willemsen (1724-1725), die later hoogleraar te Middelburg werd.⁹⁵ Een jaar voor Te Water was Koenraad Hollebeek, proponent uit Leiden, predikant te Haamstede geworden. Tijdens hun studietijd in Utrecht waren zij met elkaar bevriend. Hollebeek werd na anderhalve maand predikantschap in Haamstede ernstig ziek en overleed in februari 1761.⁹⁶

Haamstede was een ambachtsheerlijkheid. In de predikantsbenoemeningen hadden de heren en vrouwen van Haamstede volgens de Zeeuwse kerkorde een stem, omdat zij zitting hadden in het zogenaamde collegium qualificatum, dat over beroepingen besliste. De Te Waters riepen bij het zoeken naar een gemeente voor Jona Willem de hulp in van Van Borssele van der Hooge. Hij had zijn invloed ook al aangewend bij het zoeken naar een predikantsplaats voor Jan te Water.⁹⁷ Te Water senior vroeg in mei 1761 Van Borssele van der Hooge een

⁹² Wille, *De literator R.M. van Goens*, 77.

⁹³ Te Water, *Levens-berigt*, 16.

⁹⁴ Van Lieburg, *Profeten en hun vaderland*, 80-83.

⁹⁵ Wim Verboom, ‘De Nadere Reformatie in de twintigste eeuw’, in: De Mooij en Smit (red.), *Balans van een eeuw*, 50-66, aldaar 59; D. Nieuwhof, *Burgerlijk en kerkelijk gedenkboek van Haamstede, deels ook van Burgh*, Tholen 1857, 63-64; H. de Jong, ‘Jacobus Willemsen (1698-1780). Lampeaans godgeleerde in het ‘dierbaar’ Middelburg’, *AZG* 1991, 34-122, aldaar 42-44.

⁹⁶ Album amicorum J.G. te Water, UBL, BPL 2146, f. 3^v; Te Water aan M. Tydeman, 13 sept. 1761, UBL, LTK 997; Nieuwhof, *Burgerlijk en kerkelijk gedenkboek*, 70-71.

⁹⁷ Zijn pogingen in Aardenburg liepen op niets uit, omdat de gemeente voetiaans en Jan coccejaans was (W. te Water aan J. van Borssele van der Hooge, 24 maart 1757, ZA, Familie Van Borssele van der Hooge, inv. nr. 85, Brieven en stukken).

goed woordje te doen voor Jona Willem, toen deze in het vacante Haamstede ging preken:

Mijn zoon de Proponent is van hier vertrokken om op den 17 deezer te Haemstede te prediken, wanneer de Vrouw en Heer aldaer hem zullen hooren. Hij en ik neemen de vrijheit om hem in UWE zoo dierbaere gunst aen te beveelen, met nedrige, en dankbaere erkentnisse van UWE veelvuldige weldaeden.⁹⁸

In een postscriptum wees hij er Van Borssele voor alle zekerheid nog op dat hij net gehoord had dat de predikant van Kattendijke was overleden en dat Van Borssele Jona Willem ook bij de heer van Kattendijke zou kunnen aanbevelen. In Haamstede hadden de pogingen het gewenste succes. Voor Hollebeeks opvolging deed het collegium qualificatum op 7 september 1761 een keuze uit de beschikbare proponenten. De voorzitter sprak de wens uit dat de keuze zou vallen 'op eenen Man, die de kudde kan weyden met wetenschap en verstand'. Men koos eenparig voor Te Water, die op dat moment bij zijn ouders te Axel woonde.⁹⁹

Op 25 oktober 1761 bevestigde Te Water senior Jona Willem als predikant van Haamstede. Hij preekte over 1 Tim. 2:1-2. Deze tekst begint met de voor de gelegenheid toepasselijke woorden 'Gij dan, mijn zoon'. In zijn preek paste hij de tekst nauwkeurig op zijn zoon toe. De tekst eindigt met de woorden 'hetgeen gij van mij gehoord hebt onder vele getuigen, betrouw dat aan getrouwe mensen, welke bekwaam zullen zijn om ook anderen te leren'. In zijn preek zei Te Water senior dat hij hoopte dat dit ooit mocht gebeuren. Bij navraag zou hij hebben laten weten dat hij de hoop had dat zijn zoon ooit hoogleraar zou worden. In dat geval zou hij immers predikanten opleiden. Bij de handoplegging werd nog eens duidelijk dat Te Water uit een predikantenfamilie kwam: behalve door de predikant van het nabijgelegen Renesse werd aan deze rituele handeling deelgenomen door te Waters vader, Te Waters broer Jan en Te Waters oom van moederszijde, Michaël van Middelhoven, predikant te Serooskerke.¹⁰⁰

Haamstede was een kleine kerkelijke gemeente: het aantal belijdende leden bestond in 1765 uit 206 personen. In de twee jaar dat Te Water er predikant was deden 25 personen belijdenis van het geloof en bleef het aantal belijdende leden nagenoeg gelijk.¹⁰¹ Te Waters taken in de gemeente waren het leiden en notuleren van de kerkenraadsvergaderingen, het voeren van de correspondentie van de

⁹⁸ W. te Water aan J. van Borssele van der Hooge, 13 mei 1761, ZA, Familie Van Borssele van der Hooge, inv. nr. 85, Brieven en stukken.

⁹⁹ Acteboek der Kerke van Haamstede 1755-1781, GA Schouwen-Duiveland, Archief Hervormde Gemeente Haamstede 1611-1972 (hierna: NHK Haamstede), doos 10, 7 sept. 1761.

¹⁰⁰ Acteboek der Kerke van Haamstede 1755-1781, GA Schouwen-Duiveland, NHK Haamstede, doos 10, 25 okt. 1761; Te Water, *Levens-berigt*, 17-18.

¹⁰¹ Ledematen-Boek van Haamstede no. 2 begonnen met het jaer 1765, GA Schouwen-Duiveland, NHK Haamstede, doos 13, 1765; Ledematen-Boek der gemeente van Haamstede 1655-1765, GA Schouwen-Duiveland, NHK Haamstede, doos 13, 1761-1763.

kerkenraad en het bijhouden van het ledenboek. Driemaal per week ging hij voor in de kerkdienst: zondagmorgen, zondagmiddag en woensdagavond. Daarnaast legde hij vier maal per jaar huisbezoek af bij alle belijdende leden van de gemeente, voorafgaand aan de viering van het Heilig Avondmaal. Deze bezoeksronde kon in twee dagen worden afgewerkt.¹⁰²

Er was dan ook tijd genoeg om door te gaan met studeren, wat hij dan ook deed, op advies van zijn vader. Die zag het waarschijnlijk anders niets worden met de door hem gewenste benoeming tot hoogleraar. Vrolikhert nam eveneens met genoegen waar dat de jonge predikant van Haamstede zelfs in de koude winter warm liep voor de studie.¹⁰³ Te Water hield zich blijkens bewaard gebleven aantekeningen bezig met filologie en met de vraag of niet-christenen ook behouden zouden kunnen worden. Een conclusie zou hij niet trekken: hij kwam niet verder dan het verzamelen van visies van allerhande theologen en relevante Bijbelteksten.¹⁰⁴ Hij bewoonde de Haamstedse pastorie samen met een huishoudster, de weduwe Clasiyntje Gabriels. Tegelijk met Te Water kwam zij naar Haamstede, met een attestatie uit Te Waters geboorteplaats Zaamslag. Bij zijn vertrek naar Veere vertrok zij ook naar deze stad.¹⁰⁵

De bewoners van Kasteel Haamstede waren gewoonlijk goed bevriend met de plaatselijke predikant. Voor Jacobus Willemsen waren de ambachtsheer en -vrouw als 'vader en moeder' geweest.¹⁰⁶ Ook Te Water stond in goede betrekking met de ambachtsvrouw, Maria Agatha van Collen, weduwe van Iman Mogge, heer van Haamstede. Zij liet zich, bijvoorbeeld in de vergaderingen van het collegium qualificatum, vertegenwoordigen door haar zoon, Willem Ferdinand Mogge van Haamstede, en haar schoonzoon, Jan Nicolaas Christiaan van Kretschmar, heer van Noordscharwoude. Dat Te Water ook met deze beide heren bevriend was, blijkt uit het feit dat zij beiden een bladzijde hebben gevuld in Te Waters album amicorum. Van Kretschmar, burgemeester van Delft, speelde Te Water bovendien zestiende-eeuwse stukken uit het 'Secreet Archief' van de stad Delft toe, die voor de Zeeuwse geschiedschrijving van belang waren.¹⁰⁷

Op 6 november 1763 nam Te Water afscheid van Haamstede met een preek over Hebr. 13:22: 'Doch ik bid u, broeders, verdraagt het woord dezer vermaning; want ik heb u in het kort geschreven'. De auteur van de Brief aan de Hebreërs had in het kort geschreven en Te Water was kort predikant geweest in Haamstede, volgens zijn vader zelfs te kort. Die opmerking was wellicht uit af-

¹⁰² Acteboek der Kerke van Haamstede 1755-1781, GA Schouwen-Duiveland, NHK Haamstede, doos 10, 15 juni en 14 okt. 1762.

¹⁰³ G. Vrolikhert aan W. te Water, 30 dec. 1762, UBL, BPL 885.

¹⁰⁴ J.W. te Water, Een bundel aantekeningen, UBL, LTK 949 I, f. 1-37, 51^r-70^v.

¹⁰⁵ Te Water, *Levens-berigt*, 18-19; Ledematen-Boek der gemeente van Haamstede 1655-1765, GA Schouwen-Duiveland, NHK Haamstede, doos 13, 1761-1763.

¹⁰⁶ De Jong, 'Jacobus Willemsen', 42-44.

¹⁰⁷ Te Water, *Levens-berigt*, 19; Nieuwhof, *Burgerlijk en kerkelijk gedenkboek*, 8, 154; Album amicorum J.G. te Water, UBL, BPL 2146, f. 23^r, 61^v; Inventaris der stukken, berustende in het Secreet Archief der stad Delft, KB, 132 A 33.

gunst geboren, want had Te Water senior zestien jaar in zijn eerste gemeente gestaan, Jona Willem mocht al na twee jaar stadspredikant worden. Hij nam goede herinneringen mee aan de twee jaar in Haamstede, waar hij naar eigen zeggen zijn dienst 'met blydschap en veel genoeg' volbracht had.¹⁰⁸

Veere

Op 16 augustus 1763 werd Te Water beroepen in de gemeente Veere om de met emeritaat gegane Andreas Andriessen (1699-1768) op te volgen.¹⁰⁹ In de procedure stelden de leden van het collegium qualificatum eerst een groslijst met kandidaten op, daaruit kozen ze een viertal en daaruit weer de definitieve kandidaat. Op het viertal waaruit gekozen werd, stond eveneens Josua van Iperen (1726-1780), die later een goede vriend van Te Water zou worden. In een eerdere ronde stond ook Te Waters broer Jan op het viertal. In deze eerdere ronde lukte het door de interne verdeeldheid van het collegium qualificatum niet één kandidaat met meerderheid van stemmen te kiezen. De leden wendden zich toen tot Van Borssele van der Hooge voor advies. Deze bewees zijn nuttigheid als beschermheer opnieuw: hij raadde Jona Willem te Water als nieuwe kandidaat aan, die wel de meerderheid van stemmen kreeg.¹¹⁰ Zijn nieuwe collega Jacobus de Schoesetter bevestigde hem op 20 november 1763 met de toepasselijke tekst 1 Tim. 4:12: 'Niemand verachte uw jonkheid'. Was Te Water in Haamstede de enige gereformeerde predikant geweest, in de stad Veere kreeg hij drie collega's, naast De Schoesetter waren dat Henricus Liens en Into ter Sweege.

Evenals in Haamstede verliep de periode in Veere zonder noemenswaardigheden, op één zaak na. In oktober 1764 nam de kerkenraad een beslissing over de gang van zaken in de tuchtpraktijk. De oefening van tucht of censuur was de methode die de Gereformeerde Kerk gebruikte om haar zondigende leden tot inkeer te brengen.¹¹¹ Bovendien verzekerde men zich op deze wijze ervan dat aan de avondmaalsvieringen niet werd deelgenomen door mensen die een 'ergerlijk' leven leidden. De tucht hield zich bezig met alle mogelijke zonden die zich in het openbaar afspeelden, variërend van afwijking van de kerkleer en dronkenschap tot alle mogelijke vormen van buitenechtelijke seksualiteit. Dit laatste punt was aan de orde in Veere. Daar boog de kerkenraad zich over de vraag hoe men moest omgaan met het censureren van personen die schuldig waren aan het zogenaamde 'ontijdig bijslaepen', dat wil zeggen echtparen bij wie eerder dan

¹⁰⁸ J.W. te Water, *Kort verhaal der Reformatie in Zeeland in de zestiende eeuw, benevens eenige verhandelingen dienende tot opheldering van de historie van de kerk-hervorminge aldaar, begonnen door den wel eerwaarden heer Willem te Water, in zyn leven predikant laatst te Axel*, Middelburg 1766, 239; Acteboek der Kerke van Haamstede 1755-1781, GA Schouwen-Duiveland, NHK Haamstede, doos 10, 6 nov. 1763; Te Water, *Levens-berigt*, 21.

¹⁰⁹ Actaboek Kerkeraad 1748-1771, ZA, Archief Hervormde Gemeente Veere (hierna: NHK Veere), (voorl.) inv. nr. 16, 2 en 8 juni, 16 aug. en 26 nov. 1763.

¹¹⁰ Te Water, *Levens-berigt*, 20-21.

¹¹¹ Herman Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700*, Hilversum 1990, 145.

negen maanden na hun huwelijk een kind geboren werd. In Veere werden in 1764 twee van zulke gevallen geconstateerd.¹¹²

Het was in de Republiek niet ongewoon dat partners die het voornemen hadden te trouwen seksuele omgang met elkaar hadden.¹¹³ Zoals in zoveel zaken verschilden overheid en kerk van inzicht over het omgaan met deze kwestie. De overheid stelde voorechtelijke zwangerschap niet strafbaar wanneer er sprake was van een verloving. De Gereformeerde Kerk was daar minder coulant in. Al zag zij dit als één van de minder erge zonden, echtparen die voor het sluiten van hun huwelijk een kind verwekt hadden, kwamen onverbiddelijk onder de tucht. Dat betekende dat zij tijdelijk niet mochten deelnemen aan het Heilig Avondmaal. Bovendien moesten zij de vernederende gang naar de kerkenraadsvergadering maken om daar in het openbaar hun berouw te tonen. Dit ging ook aan predikanten niet voorbij. In 1755 werd de Vlissingse predikant Jan Jacob Brahé (1726-1776) reeds drie maanden na zijn huwelijk vader. Twee maanden moest hij zich onthouden van zijn ambtswerk en hij werd verplicht een openbare boetpreek te houden.¹¹⁴

In Veere was het tot dan toe gebruikelijk dat alleen de vader zijn spijt over het gebeurde kwam betuigen. De Veerse kerkenraad besloot in 1764 echter dat in het vervolg niet alleen de man, maar ook de vrouw op de kerkenraadsvergadering moest verschijnen om schuldbekentenis te doen. Beiden waren in de ogen van de kerkenraad even schuldig. De Veerse overheid liet daarop in april 1765 weten dat zij terugdraaiing wenste van de beslissing om ook de vrouw openbare schuldbelijdenis te laten doen. Als reden hiervoor gaf de overheid dat de kerkenraad haar beslissing niet had gegrond op synodale beslissingen of op gebruiken in andere steden. De kerkenraadsleden hielden echter voet bij stuk. Zij stelden een brief op waarin zij betoogden dat de beslissing onder andere steunde op de Synode van Middelburg (1591), waarin besloten was dat 'ongeoordloofde bijwooning en diergelijke specien van concubinatien en hoerendom' door kerkelijke tucht behoorde te worden bestreden.¹¹⁵

De burgemeesters namen de brief in overweging en verzochten de censuuroefening tijdelijk op te schorten. De kerkenraadsleden erkenden dat ze de overheid weliswaar onderdanig behoorden te zijn, maar vonden dat ze in dit geval God meer moesten gehoorzamen dan mensen. De kerk had immers een 'geestelijke judicatuur' die onafhankelijk van de overheid is. De twee echtparen die schuldig waren aan 'ontijdige bijslaep' werden daarom onder censuur geplaatst.

¹¹² Actaboek Kerkenraad 1748-1771, ZA, NHK Veere, (voorl.) inv. nr. 16, 4 mei en 28 juli 1764.

¹¹³ Manon van der Heijden, *Huwelijk in Holland. Stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht 1550-1700*, Amsterdam 1998 (diss. EUR), 96-102, 202-205; Roodenburg, *Onder censuur*, 241, 255-257; Donald Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de en 18de-eeuwse gezinsleven*, Assen 1982 (diss. Leiden), 96-97.

¹¹⁴ S.D. Post, Jan Jacob Brahé en het culturele leven in Vlissingen 1750-1770 (onuitgegeven m.o.-b. scriptie Nederlands interstudie Arnhem), 9-11.

¹¹⁵ Actaboek Kerkenraad 1748-1771, ZA, NHK Veere, (voorl.) inv. nr. 16, 6 okt. 1764 en 20 en 26 april 1765.

De kerkenraad nam ook in haar notulen op dat men de tucht zonder aanzien des persoons moest oefenen, waaruit valt af te leiden dat tenminste één van de twee bewuste echtparen dicht bij de regerende elite stond. Dit verklaart meteen de grote interesse die de overheid in dit onderwerp toonde. De overheid reageerde verbaasd: waarom werd bijslaap gecensureerd, terwijl zwaardere zonden, die veel meer ontstichting in de gemeente veroorzaakten, onbestraft bleven? Nogmaals adviseerden de burgemeesters de censuur op te heffen tot de kerkenraad antwoord op deze vraag kon geven. De kerkenraad antwoordde hierop dat het eerste onmogelijk was en dat het tweede zo spoedig mogelijk zou gebeuren. Te Water stelde als scriba het verlangde antwoord op, een uitvoerige brief die hij samen met een ouderling op het stadhuis heeft aangeboden.¹¹⁶

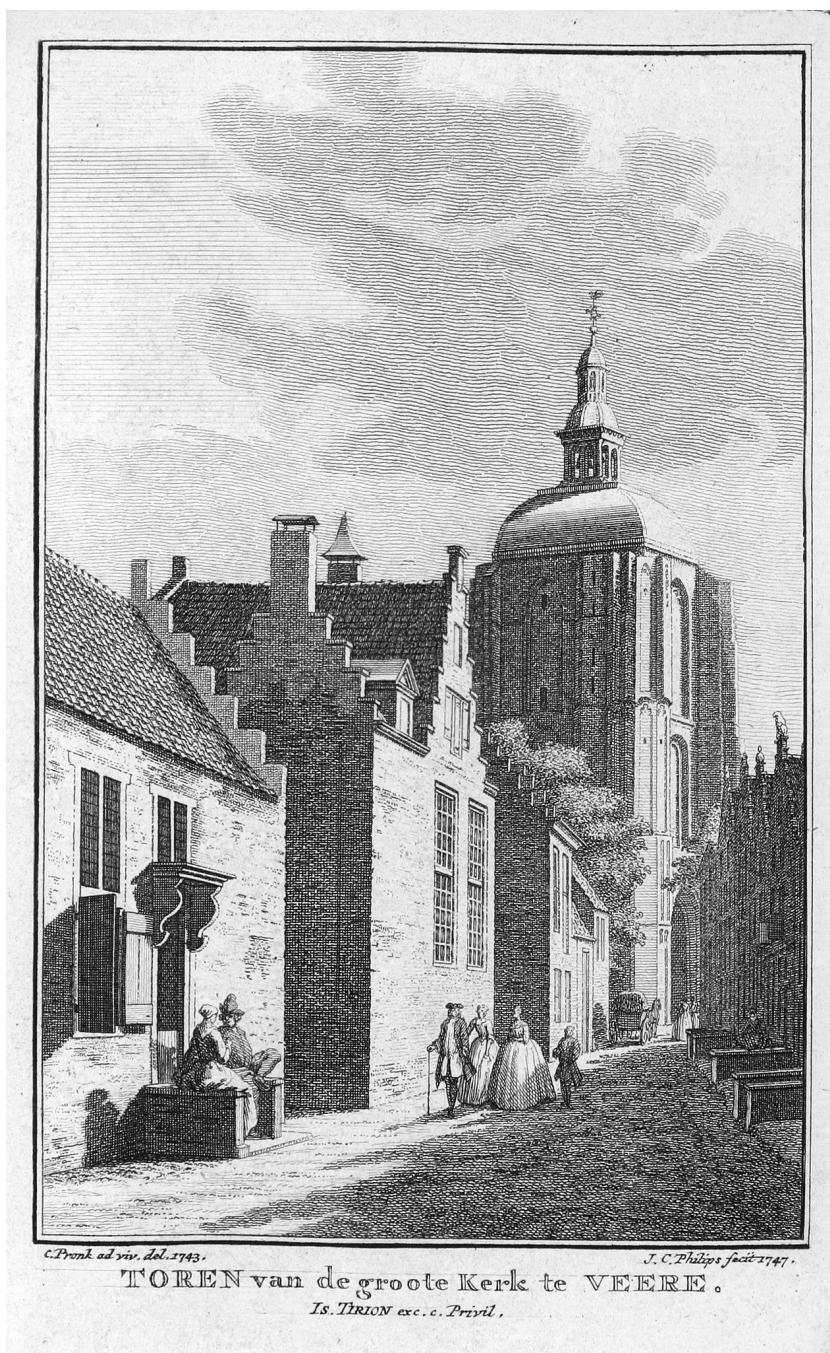
In dit antwoord ging Te Water namens de kerkenraad diepgaand in op de redenen om in dit geval tucht uit te oefenen. Hij benadrukte dat het tijdelijk opschorten van de kerkelijke tucht in dit geval onmogelijk was, aangezien de viering van het avondmaal aanstaande was. Voorafgaand aan de avondmaalsviering behoorde de predikant alle zondaren die onder censuur stonden publiekelijk te vermanen. Hij hield hun dan voor dat zij niet mochten deelnemen aan de viering en noemde de hardnekkige gevallen zelfs bij name.¹¹⁷ Te Water betoogde dat ook in het geval van 'ontijdige bijslaep' tucht geoefend behoorde te worden. Hij verwees hiervoor niet alleen naar de eerder genoemde Synode van Middelburg (1591), maar ook naar het avondmaalsformulier en zondag 31 van de Heidelbergse catechismus. De Staten van Holland hadden in 1666 eveneens uitgesproken dat het 'vleselijk converseren van twee ongetrouwen' als ontucht gold. Ter onderstreping van het feit dat tucht over alle leden, ongeacht hun stand, moet worden uitgeoefend, haalde Te Water het *Schatboek* van Ursinus aan, een commentaar op de Heidelbergse catechismus. Hierin viel naar aanleiding van zondag 31 te lezen dat zelfs de vierde-eeuwse Byzantijnse keizer Theodosius I tegenover bisschop Ambrosius van Milaan schuld had beleden over een door hem aangericht bloedbad in Thessaloniki. De Veerse elite kon zich onmogelijk te goed voelen voor de tucht, als zelfs een keizer zich daaraan onderworpen had. De uitvoerige verhandeling sloot hij af met een verwijzing naar de Bijbeltekst dat de koningen 'voedsterheren' en de vorstinnen 'zoogvrouwen' van de kerk zullen zijn (Jes. 49:23).¹¹⁸ Met andere woorden, de overheid had zich dienend tegenover de kerk op te stellen.

De Veerse 'voedsterheren' beviel deze uiteenzetting uiteraard niet. Ze waren van mening dat de macht van de kerkenraad veel kleiner was dan zijn leden zich inbeeldden. De kerkenraadsleden mochten wat de overheid betrof niet zonder overleg hun eigen wil doordrukken: 'wanneer soodanige Resolutien doorgaan, soo sullen dezelve wel haast verder geextendeert werden en de kerkelijke magt prevaleren boven de wereldlijke'. De burgemeesters voelden zich 'disrespectieus'

¹¹⁶ Actaboek Kerkenraad 1748-1771, ZA, NHK Veere, (voorl.) inv. nr. 16, 3, 7 en 8 mei 1765.

¹¹⁷ Roodenburg, *Onder censuur*, 95-103, 115-116.

¹¹⁸ Ingekomen Stukken 1765, ZA, Stadsarchief Veere, inv. nr. 217, 8 mei 1765.

Grote kerk te Veere

behandeld. Ze waren verbaasd dat de kerkenraad de verzoeken van de magistraat – voor wiens leden in de kerkdiensten toch altijd voorbede werd gedaan – naast zich neerlegde. De burgemeesters waren van mening dat door het huwelijk er geen sprake meer was van zonde en vonden de term ‘hoerdom’ niet van toepassing op getrouwde mensen. Desondanks stelden ze dat ze de zaak lieten voor wat het was, om zo eventuele verdere problemen te voorkomen.¹¹⁹ De Veerse kerk had het steekspel gewonnen.

De censuurpraktijk kon dus gewoon onveranderd door blijven gaan, doch zonder Te Water. Hij werd op 4 augustus 1765 in Vlissingen verkozen tot predikant, als opvolger van Petrus Broes, die naar Haarlem vertrokken was.¹²⁰ Te Water nam het beroep aan. Op 20 oktober 1765 nam hij afscheid van de gemeente van Veere met een preek over Handelingen 28:30-31. Paulus had volgens deze tekst in Rome ‘twee gehele jaren’ in zijn huis allen ontvangen die tot hem kwamen en het evangelie verkondigd. Te Water deed hetzelfde twee jaar lang in Veere. Nadat hij met huishoudster Gabriëls naar Vlissingen was vertrokken, vulde Josua van Iperen uit Lillo zijn lege plaats op.¹²¹ Deze heeft later beweerd, toen hij na dertien jaar afscheid nam, dat hij vanaf het begin van zijn predikantschap in Veere onder vuur lag van de bevindelijk orthodoxen. Zij keurden het af dat hij in de toepassingen van zijn preken sprak over ‘onzen Zaligmaker’ en een ‘evangelische toon’ aansloeg. Hij behoorde met andere woorden tot de ‘evangelischen’, die veel plaats voor de genade inruimden en zich liever op de persoon van Jezus dan op de dogmatiek richtten.¹²² De orthodoxen gaven hun bezwaren te kennen door lasterschriften en bedreigingen onder zijn deur door te schuiven. Niet alleen hij, alle Veerse predikanten werden volgens Van Iperen geminacht door de orthodoxen, die poogden hen in diskrediet te brengen. Omdat Van Iperen zich niet naar de ‘bedorven smaak’ van de gemeente wilde schikken, besloot hij verbitterd weg te gaan. Dat was niet voor de eerste keer. Zijn vorige gemeente Lillo had hij verlaten nadat hij in 1764 leden van een vrijmetselaarsloge aan de avondmaalstafel geweigerd had.¹²³

Al lag het veroorzaken van problemen in de gemeente wellicht in het karakter van Van Iperen, het was zeker niet ongebruikelijk dat een predikant in Zeeland door de bevolking te weinig orthodox werd bevonden. Dat had ook Guarnerus

¹¹⁹ Notulen van Wet en Raad 4 mei 1765-26 juli 1766, ZA, Stadsarchief Veere, inv. nr. 37, 18 mei 1765.

¹²⁰ Acteboek kerkenraad 1763-1777, GAV, Archief Hervormde Gemeente Vlissingen 1579-1948 (hierna: NHK Vlissingen), inv. nr. 307, 4 aug. 1765.

¹²¹ Acteboek Kerkenraad 1748-1771, ZA, NHK Veere, (voorl.) inv. nr. 16, 19 okt. 1765 en 23 feb. 1766; Te Water, *Levens-berigt*, 22-23.

¹²² J. van den Akker, ‘Nieuwlichterij of Bijbels geloven? De evangelische beweging in de achttiende eeuw’, *Documentatieblad Nadere Reformatie* 27 (2003) 18-36.

¹²³ Josua van Iperen, *Afscheid van de classis Walcheren en de gemeente van ter Veere, nevens de eerste leerrede op het Oost-Indisch compagnieschip Europa*, Amsterdam 1779, 64, 68, 71; W.W. Mijnhardt, ‘Sociability in Walcheren 1750-1815’, *Tijdschrift voor de studie van de Verlichting en van het vrije denken* 12 (1984) 287-310, aldaar 306 n. 16.

Soetens ondervonden in Oud-Vossemeer, waar de bevolking hem te weinig piëtistisch vond. Zijn beroep naar Vlissingen in 1762 was voor hem dan ook een uitkomst.¹²⁴ In 1793 zou ook predikant Hendrik Anthonie Tollé (1729-1798) met een zucht van verlichting Veere verlaten, vanwege de daar heersende ‘naamziekte & kleenachting’.¹²⁵ Over Te Water vernemen we dit soort geluiden niet uit Veere. Al behoorde hij zeker niet tot het bevindelijk orthodoxe kamp, hij was aan de andere kant ook weer niet als liberaal te karakteriseren of als ‘evangelisch’. Als orthodoxe coccejaan, in het midden van al deze kampen, ondervond hij in Veere weinig weerstand. Pas in Vlissingen kwam ook hij onder vuur te liggen.

1.6 Predikant te Vlissingen

De eerste jaren in de belangrijkste stad van Zeeland

Met zijn intrek in Vlissingen keerde Te Water in 1765 terug in de stad waar hij als leerling van de Latijnse school vijf jaar lang gewoond had. Vrolijkheid, die hij destijds veel had bezocht, werd zijn collega, evenals Johannes Henricus Smith, Daniël Bertling, Ludovicus Schrader en de eerder genoemde predikanten Brahé en Soetens.¹²⁶ Op 27 oktober 1765 bevestigde Schrader hem, aangezien het in Vlissingen de gewoonte was dat de laatst aangekomen predikant de nieuwe predikant bevestigde. Op zijn beurt voltrok Te Water later in zijn eigen huis de ondertrouw van Schrader. Dit huwelijk had nogal wat voeten in de aarde. De bruid had aanvankelijk geen toestemming van haar vader gekregen om te trouwen en was van huis weggelopen. De vader van de bruid gaf uiteindelijk toe onder druk van predikant Hendrik Anthonie Tollé van Westkapelle, de verloofde van zijn andere dochter. Te Water was niet alleen via Schrader bij deze zaak betrokken, maar ook nog eens via Tollé, die een verre neef van hem was.¹²⁷ Te Water en Schrader zouden altijd op goede voet blijven staan, ook op theologisch vlak: in een brief uit 1775 viel Te Water Schraders exegese van een Bijbelvers van harte bij.¹²⁸

Het kerkelijk leven in Vlissingen kende een aantal vaste jaarlijkse programmapunten. In juni ging een commissie van de kerkenraad altijd naar het stadhuis om de burgemeesters te overtuigen dat de ‘kermisijdelheden’ zoveel mogelijk geweerd moesten worden.¹²⁹ In maart werd telkens, vlak voor de jaarlijkse

¹²⁴ F.A. van Lieburg, ‘Gereformeerd pastoraat op het Zeeuwse platteland: het egodocument van dominee Guarnerus Soetens (1725-1790)’, in: A. Wiggers e.a. (red.), *Rond de kerk in Zeeland. Derde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 194-208.

¹²⁵ H.A. Tolle aan Te Water, 12 feb. 1793, ZB, Hs 89.

¹²⁶ Acteboek kerkenraad 1763-1777, GAV, NHK Vlissingen, inv. nr. 307, 24 mei 1766.

¹²⁷ Dagboek Conrad Rutger Busken (fotocopie), GAV, 4, 6 en 11 jan. 1769.

¹²⁸ Te Water aan L. Schrader, UBUVA, Bw 91.

¹²⁹ Acteboek kerkenraad 1763-1777, GAV, NHK Vlissingen, inv. nr. 307, 21 juni 1766 en 6 juni 1767.

benoeming van nieuwe ouderlingen, een broederlijke maaltijd gehouden, georganiseerd door een predikant met zijn ouderlingen. Het was een uitgebreide maaltijd, want in 1775 werd besloten dat voortaan men het er voortaan nog slechts één dag goed van zou nemen, zowel 's middags als 's avonds. Hetgeen dan nog over bleef zou worden opgediend in een 'collation of soupée'.¹³⁰

Het kerkelijk leven in Vlissingen was echter niet alleen feest. De kerkenraad moest zich buigen over een stroom van verzoeken om onechte kinderen te dopen. De leden besloten uiteindelijk om zulke dopen alleen op dinsdagmorgen te laten plaatsvinden.¹³¹ Te Water nam zelden een afwijkend standpunt in de kerkenraadsvergaderingen in, totdat in 1771 collega-predikant Bertling overleed. Bij het overleg of men voor hem een lijkrede moest houden, lieten vier predikanten weten dat voor hen, mochten ze in Vlissingen komen te overlijden, geen lijkrede gehouden zou mogen worden. Te Water bleek hier geen bezwaar tegen te hebben, net als Schrader. Voor Bertling werd, mede op verzoek van zijn weduwe, geen lijkrede gehouden.¹³²

Op de kerkenraadsvergaderingen werd zelden openlijk ruzie gemaakt. Desondanks verschilden de predikanten op diverse punten van inzicht. Een van de oudere predikanten, Brahé, had bijvoorbeeld in 1758 een strijd in de Walcherse classis veroorzaakt met zijn *Aanmerkingen over de Vyf Walcherse artikelen*.¹³³ Hierin had hij, in het voetspoor van zijn oom Nicolaas Holtius, in plaats van de gangbare leer van de rechtvaardiging door het geloof die van de rechtvaardiging tot het geloof geponeerd. De meeste gereformeerden waren van mening dat de christen door God gerechtvaardigd wordt vanwege zijn geloof. Brahé en Holtius draaiden op grond van hypercalvinistisch dogmatisch redeneren deze volgorde om. Zij stelden dat God de uitverkorenen al van eeuwigheid af gerechtvaardigd had en dat het geloof hun pas later geschonken werd. De Staten van Zeeland beslechtten de heftige strijd die hierover uitbrak met een zwijgplicht. In de Vlissingse kerkenraad werden de gelederen in die tijd waarschijnlijk bij elkaar gehouden door Vrolijkheid, orthodox en tolerant tegelijk en sinds 1745 predikant te Vlissingen.

Huwelijk met Paulina Cornelia Mounier en familieleven

Het predikantschap in een grote stad als Vlissingen schiep voor Te Water de mogelijkheid om 'goed' te trouwen. Predikanten trouwden van oudsher bij voorkeur met vrouwen uit de bovenste laag van de burgerij, bijvoorbeeld met dochters van leden van het lokale bestuur, van kooplieden of van predikanten.¹³⁴ Trouwen met iemand uit een hoog milieu was belangrijk voor Te Water. Hij

¹³⁰ Acteboek kerkenraad 1763-1777, GAV, NHK Vlissingen, inv. nr. 307, 29 april 1775.

¹³¹ Acteboek kerkenraad 1763-1777, GAV, NHK Vlissingen, inv. nr. 307, 11 juni 1768.

¹³² Acteboek kerkenraad 1763-1777, GAV, NHK Vlissingen, inv. nr. 307, 1 en 5 okt. 1771.

¹³³ *BLGNP* IV, 46-48.

¹³⁴ P.H.A.M. Abels, 'Een voorbeeldige vrouw. Positie en invloed van de predikantsvrouw in de vroegmoderne tijd', *Tijdschrift voor Nederlandse kerkgeschiedenis* 5 (2002) 3-10, aldaar 4.

wachtte daarom tot zijn zesentwintigste levensjaar: 'Ik verkoos liever vijf jaren een eenzaam leven te leiden, dan te trouwen tot oneere van mijn geslacht, of mij in diepe armoede te steken'.¹³⁵ Te Waters huwelijk in 1766 zal hem zeker geen diepe armoede opgeleverd hebben. Zijn echtgenote, de Middelburgse Paulina Cornelia Mounier (1738-1814), was niet onbemiddeld. Haar ouders, Jacob Mounier (1694-1755) en Susanna Plevier (1700-1763), waren op het moment van haar huwelijk met Te Water niet meer in leven.¹³⁶ Haar vader was koopman van beroep geweest, net als haar grootvader Michel Mounier, die in 1692 door de Middelburgse overheid tot wijnmakelaar was aangesteld.¹³⁷ Paulina's vader was waals gedoopt. Later stapte hij over naar de Nederlandstalige kant van de Gereformeerde Kerk, waar hij in 1727 ouderling werd. Hij maakte bovendien deel uit van het college van kiesgerechtigde burgers in Middelburg. Bij het overlijden van zijn vader erfde hij samen met zijn moeder een drietal huizen in Middelburg. Toen hij zelf overleed, in 1755, werd hij dan ook in de Oude of Sint Pieterskerk begraven, de kerk waarin voorname Middelburgers begraven werden en waar ook de gebroeders Evertsen hun laatste rustplaats gevonden hadden.¹³⁸

Paulina's moeder, Susanna Plevier, bezat na het overlijden van haar echtgenoot in ieder geval twee huizen en een pakhuis in Middelburg.¹³⁹ Zij was zelf afkomstig uit het Zierikzees regentenmilieu. Haar broer, Johannes Plevier, was een coccejaans predikant die van 1713 tot 1754 de gemeente Middelburg diende. Hij gold als een van de scherpzinnigste Bijbeluitleggers van zijn tijd. Voor de zilveren bruiloft van zijn zuster en zwager in 1751 schreef hij een gedicht in een bundel *Feest-zangen*. Het is vooral godsdienstig van aard ('Gods genade doe u zingen, onder hemels bly geschal, Jezus is ons Een en al') en blikt vooruit naar de hemelse bruiloft.¹⁴⁰ Het gedicht staat op naam van de drie kinderen van het zilveren bruidspaar. Paulina's broer Michiel Mounier (1729-1773) trad in de voetsporen van zijn vader en ging de handel in. Hij was van 1767 tot 1773 directeur van de Commerce Compagnie van Middelburg, een onderneming die zich

¹³⁵ Te Water, *Levens-berigt*, 48.

¹³⁶ C.S. Buys Ballot, 'Bijdrage tot de geslachtslijsten van eenige voormaals te Zierikzee gevestigde familiën', *De Nederlandsche Leeuw* 24 (1906) 75-86, aldaar 82; Van der Baan, *Geschiedkundige beschouwing van Zaamslag*, 360; Plevier, ZA, Verzameling De Vos, N t/m P, f. 162-172.

¹³⁷ Akte van aanstelling door burgemeesters, ZA, Verzameling Handschriften en Aanwinsten Gemeentearchief Middelburg, inv. nr. 1.

¹³⁸ Uittreksels dopen waalse gemeente, ZA, p. 66; F. Nagtglas, *De algemeene kerkenraad der Nederduitsch-hervormde gemeente te Middelburg van 1574-1860*, Middelburg 1860, 89; Nieuw & Geredresseerd Reglement over de vrindelijke maaltijd der Heeren Kiezers, ZA, Verzameling Handschriften, inv. nr. 18c.1; ZA, Huisnamenproject Middelburg, Jacob Mounier; Begraaflijsten Middelburg 1746-1773, ZA; I.H. Vogel-Wessels Boer, 'De Sint-Pieterskerk te Middelburg', *Zeeland. Tijdschrift van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* 8 (1999), 121-132, aldaar 123-124.

¹³⁹ ZA, Huisnamenproject Middelburg, Susanna Plevier.

¹⁴⁰ [Johannes Plevier e.a.], *Feest-zangen ter zilveren bruylofte van den heere Jacob Mounier, en mejufvrouwe Susanne Plevier; door den band des huwelyks vereenigd te Zierikzee, den XXIII. september, MDCCXXVI*, z.p. [1751]; P.D. de Vos, *De vroedschap van Zierikzee van de tweede helft der 16^e eeuw tot 1795*, Middelburg 1931, 531; *BLGNP* I, 254-255.

in de tweede helft van de achttiende eeuw vooral op slavenhandel richtte.¹⁴¹ Johanna Sara Mounier (1732-1820), de zuster van Te Waters echtgenote, huwde in 1753 de Zierikzeese Iman Imans, bierbrouwer en landrechter van Schouwen. Iman volgde hiermee het voorbeeld van zijn zuster, Jacomina Imans, die een jaar eerder met Michiel Mounier in het huwelijk was getreden.¹⁴²

Na hun huwelijk kocht het echtpaar Te Water-Mounier in 1768 een huis met hof aan de Korte Vlamingstraat in Vlissingen voor 925 Vlaamse ponden, ongeveer 5500 gulden.¹⁴³ Een pand in de Korte Noordstraat in Middelburg, waarschijnlijk oorspronkelijk het bezit van Paulina Cornelia, werd in 1770 verkocht voor 175 Vlaamse ponden. Het huwelijk van Jona Willem te Water en Paulina Cornelia Mounier zou 48 jaar duren, tot het overlijden van Paulina in 1814. Zij mocht dan financieel gezegend zijn, het ontbrak haar aan een goede gezondheid. Te Water maakte in zijn brieven vaak melding van de slechte gezondheid van Paulina. Zij was vaak ziek en bovendien kampte zij met gehoorproblemen. In 1770 verzuchtte Te Water: 'mocht mijne beminde huisvrouw eens hersteld worden van de doofheid, het zou mij nieuwe redenen van vergoeding en dankbaarheid verschaffen'.¹⁴⁴ Het herstel zou nooit komen. Paulina bleef haar leven lang hardhorend.

Het huwelijk bleef kinderloos. Dat Te Water dit als een teleurstelling ervoer, blijkt uit een brief waarin hij zijn goede vriend Meinard Tydeman feliciteert met de geboorte van een zoon. Hij doet daar de gelaten uitspraak: 'Zich in alles aan 's Heeren wil te willen en kunnen onderwerpen, is 't beste en veiligste'.¹⁴⁵ De pijn werd enigszins verzacht door de nabije aanwezigheid van familieleden. In 1772 legde Te Waters zuster Dina Elisabeth (1754-1786) haar geloofsbelijdenis bij hem af, waarna zij zich, samen met haar moeder, vestigde in Vlissingen. Dat dit alles te maken had met het feit dat Te Water daar woonde, blijkt uit het feit dat ze hem in 1779 zouden volgen naar Middelburg. Dina Elisabeth huwde daar in 1781 Cornelis Gijse, keurschepen van Middelburg.¹⁴⁶

Te Waters zeventien jaar jongere broer Willem (1757-1831) kwam, na het overlijden van Willem senior in 1764, zelfs bij hem in huis wonen.¹⁴⁷ Willem junior kon in Vlissingen de Latijnse school volgen. Hij legde in 1774 geloofsbe-

¹⁴¹ In een brief aan Tydeman noemt Te Water de mogelijkheid om post naar Guinea te sturen via 'zwager Mounier' die directeur van de 'Commercie-Compagnie' is (Te Water aan M. Tydeman, 8 juli 1770, UBL, LTK 997); W.S. Unger, 'Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse slavenhandel II : De slavenhandel der Middelburgsche Commercie Compagnie, 1732-1808', *Economisch historisch jaarboek* 28 (1961) 3-148, aldaar 8-9.

¹⁴² De Vos, *De vroedschap van Zierikzee*, 682-684. Een dochttertje uit dit huwelijk, dat slechts 14 maanden oud werd, kreeg de namen Paulina Cornelia, naar Te Waters echtgenote.

¹⁴³ In 1779 verkocht hij dit onroerend goed voor 600 pond (ZA, Huisnamenproject Middelburg, Jona Willem te Water).

¹⁴⁴ Te Water aan M. Tydeman, 8 juli 1770, UBL, LTK 997.

¹⁴⁵ Te Water aan M. Tydeman, 6 nov. 1772, UBL, LTK 997.

¹⁴⁶ Klappers lidmatenarchief NHK Vlissingen, GAV; Stamboom Te Water, UBUVA, 24 aq 7.

¹⁴⁷ *Handelingen MNL* 1823, 24. Zie voor hem: BWN XX, 82; J.Ph. Eggink, 'Dr. Willem te Water, de laatste subregent van het Staten-College te Leiden', *NAKG* 38 (1952) 249-256.

lijdenis bij zijn oudere broer af, die hem in september van dat jaar hoogstpersoonlijk naar Utrecht bracht waar hij zijn studie theologie begon.¹⁴⁸ Jona Willem bracht zijn broer daar in contact met Tydeman, op dat moment hoogleraar geschiedenis, welsprekendheid en Griekse letteren.¹⁴⁹ Willem bracht in deze tijd regelmatig geschenken en berichten tussen beide vrienden over. Jona Willem kreeg tegen het einde van Willems studie diverse predikantsplaatsen voor zijn broer aangeboden. Willem begon zijn kerkelijke carrière, net als zijn broer Jan, te Vrouwenpolder. De bevestigingsdienst werd geleid door Jona Willem. Deze had als een nieuwe pater familias in 1765 ook broer Jan bevestigd als predikant van Wemeldinge.¹⁵⁰ Willem zou overigens al snel promotie maken naar een stadsgemeente: in 1784 werd hij predikant te Hulst.

De ontdekking van Bellamy

Een veel beroemder geworden pupil van Te Water liet in 1777 met voorbedachten rade een gedicht in het catechisatielokaal liggen. De dienstbode raapte het op en bracht het bij Te Water. Het begon met: 'zoo mogten wy de zuiv're leer uit Uwen wijzen mond ontfangen, de dankbaarheid straal uit mijn zangen' en prees de wijze waarop Te Water zijn catechisanten het 'Godgeheyligt spoor' wees.¹⁵¹ Het moet een welkom compliment zijn geweest, want juist in dit jaar beklaagde Te Water zich over het feit dat hij zoveel moest preken en ook nog eens vier maal per week catechiseren.¹⁵² Hij onderkende dat deze jonge dichter, bakkersknecht Jacobus Bellamy (1757-1786), talent had. Hij zou zich echter nog moeten ontwikkelen en daarom gaf Te Water hem les in taalkunde en leende hij hem Nederlandse gedichtenbundels uit. Tevens bracht hij hem in contact met dichtgenootschappen als het Haagse *Kunstliefde spaart geen vlijt*.¹⁵³ Bellamy liet zijn ontwikkeling blijken in een nieuwjaarswens voor het jaar 1778, waarin hij in verheven poëzie zijn dankbaarheid tegenover Te Water toonde. Het slot was de eigenlijke nieuwjaarswens, waarin hij zijn ervaring van Te Waters preken beschreef:

Maar wat zing' ik dog best met d'aanvang van het jaar?
dat gij nog lang Uw stem voor Vlissings burgerschaar
ten hoogen kansel af, met vrugt moogt laten hooren
daar 't godgeheiligt Volk in ruime tempelkooren
gekluisterd aan Uw tong Uw' heilgebeden hoort:
daar Waereldwijsheid door Uw leer' word aangespoort

¹⁴⁸ Te Water aan L.P. van de Spiegel, 16 aug. 1774, UBL, BPL 1188.

¹⁴⁹ Te Water aan M. Tydeman, 5 aug. 1774, 27 april 1775 en 24 sept. 1780, UBL, LTK 997.

¹⁵⁰ 'Het geslacht van Te Water', *Navorscher's Bijblad* 1 (1853) xcvi-xcviii.

¹⁵¹ J. Bellami, Aan de Weleerwaerde Heer J.W. te Water, ZB, Hs 2421; J.W. te Water, Jacobus Bellami, ZB, Hs 2611; Jan Hoeksma, *Jacobus Bellamy*, Amsterdam 1903 (diss. UVA), 3-7; J. Aleida Nijland, *Leven en werken van Jacobus Bellamy (1757-1786)* I, Leiden 1917, 18-39.

¹⁵² Te Water aan N. Hinlopen, 7 mei 1777, Universiteitsbibliotheek Utrecht, Hs 1064, f. 80^r-81^v.

¹⁵³ H. Wielheesen aan Te Water, 24 dec. 1778 en 20 jan. 1779, ZB, Hs 1976 en 1484.

om Waare Wijsheid van den Opperheer te smeeken,
't Zij gij Gods Heerlijkheid aan d' Herderen gebleken,
bij Goëls¹⁵⁴ blijde komst, verheft met hooge taal:
Hoe Heerlijk rold Uw stem dan door de tempelzaal!
Hoe houd gij d'hoorderen verrukt, en opgetogen!
hoe voerd gij dan mijn Ziel door zoo veel ruime bogen
en kringen, tot zij zich in denken g'heel verliest
en weêr haar engen kring ter veiligheid verkiest
Wat zing ik meer? dat gij gesterkt van 't opperwezen
der vromen hart versterkt; het ongeloof doet vreezen
voor 's Hemels strenge wraak, den Hemel hoor mijn beê!
hij kroon' Uw huis, U Zelv' met voorspoed, heil en vreê.¹⁵⁵

Te Water liet Bellamy ten bewijze van zijn vorderingen een bewerking maken van een bestaand gedicht. Hij liet hiervoor zijn oog vallen op *De geusen* van de met hem bevriende Onno Zwier van Haren (1715-1779), een Fries edelman die, nadat hij als politicus door intriges ten val gebracht was, teruggetrokken in Wolvega leefde. Uit het gedicht, een lofzang op Willem van Oranje en de geusen, koos Te Water het gedeelte dat Gods albestuur verheerlijkte.¹⁵⁶ Uit het resultaat leidde hij af dat Bellamy klaar was voor een vervolgopleiding: de Latijnse school en daarna de universiteit. Net als voor Te Water zelf destijds, talentvol maar arm, was er slechts één studie mogelijk: theologie. Gulle gevers en fondsen wilden deze studie bekostigen. Te Water bracht een twintigtal rijke Walchenaren bijeen die de studie door een jaarlijkse donatie mogelijk maakten.¹⁵⁷

Bellamy bleef Te Water altijd dankbaar voor zijn initiatief. In een dankgedicht toonde hij zich 'dier verplicht' aan zijn goedheid en bracht hij zijn steun als stimulans naar voren:

Doch mag ik op uwe goedheid hoopen,
't Zal meer en meer mijn ijver noopen,
Gij koesterd kunst en wetenschap.
Dies stijge ik welgemoed ten trap
Des zangbergs op, met mijn gezangen.
Mijn ziel blijft aan de kunst steeds hangen.
Zij hoeft dan voor geen nijd te vreezen,
Wen gij haar voedsterheer zult wezen.¹⁵⁸

¹⁵⁴ Traditioneel werd in bepaalde oudtestamentische teksten het woord Goël, verlosser, geduid als verwijzing naar Jezus.

¹⁵⁵ J.B., Aan den WelE. Heer J.W. te Water, ZB, Hs 2580.

¹⁵⁶ J. van Vloten, 'Uit Bellamy's nagelaten papieren, met eene plaat en houtsneden in den tekst', *AZG* 3 (1878) stuk 3, 121-290, aldaar 123-125; P. van der Vliet, *Onno Zwier van Haren (1713-1779). Staatsman en dichter*, Hilversum 1996, 319-331.

¹⁵⁷ G.G. Trimpe Burger-Mekking, 'De dichter en romanticus Jacobus Bellamy en de hoge heren van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen in de achttiende eeuw', *Zeeland. Tijdschrift van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* 3 (1994) 75-80, aldaar 75.

¹⁵⁸ J. Bellami, Aan den Weleerwaarde Heer Den Heer J.W. te Water, ZB, Hs 2662.

Al besteeg Bellamy de zangberg steeds meer, de preekstoel beklimmen stond hem niet aan. Te Water maakte zelf op uit de gesprekken die hij met Bellamy voerde toen hij in Utrecht studeerde dat diens studiekeus wellicht niet de juiste was:

Uit vele gesprekken met hem, sedert zijn verblijf op de Akademie gehouden, twijfelde ik, of zijne vorderingen in de Oude taalkunde en Wijsgeerte wel zoo groot waren, als men verwagte, en of hij ooit zoo beroemd zou worden als kerkleraar, gelijk hij den lof van een uitmuntend dichter verdiende.¹⁵⁹

Te Water heeft nooit kunnen vaststellen of zijn twijfel terecht was. Bellamy overleed in 1787 als student in Utrecht.

Successen en een aanlokkelijk aanbod

Een van de hoogtepunten van Te Waters Vlissingse tijd was het tweehonderdjarig jubileum van de bevrijding van Vlissingen van de Spanjaarden, in 1772. Bij dit groots gevierde feest hielden de predikanten Brahé en Te Water beiden een herdenkingsrede.¹⁶⁰ Ook alle verdere herdenkingen greep Te Water dankbaar aan om historische gebeurtenissen uit de Opstand op de kansel voor het voetlicht te brengen, van de bevrijding van Middelburg en Leiden en de stichting van de Leidse universiteit tot de sluiting van de Pacificatie van Gent. Bij het tweede eeuwfeest van de Unie van Utrecht in 1779 ging Te Water eveneens voor in de herdenkingsdienst.¹⁶¹ Mede dankzij deze activiteiten groeide Te Waters bekendheid ook buiten Zeeland. In 1771 werd hij op de groslijst geplaatst voor een vacature te Dordrecht en in 1776 werd hij bijna naar Amsterdam beroepen. Hij bleef echter steken op het drietal wegens het onjuiste gerucht dat zijn stem te zwak zou zijn voor grote kerken.¹⁶²

In augustus 1776 kwam het wel tot een beroep, naar Groningen. Tijdens een rondreis door de Republiek in 1772 had hij deze stad bezocht en daar kennis gemaakt met enkele hoogleraren. Bovendien was de Groninger hoogleraar genees- en scheikunde, Paulus 's Graeuwen, een ver familielid.¹⁶³ Het beroep ging vergezeld van de verzekering dat de eerstvolgende openvallende leerstoel aan de academie voor Te Water zou zijn. Familieleden en vrienden, onder wie de Vlissingse burgemeester Isaäc Winckelman, probeerden Te Water te overtuigen om

¹⁵⁹ J.W. te Water, Jacobus Bellamij, ZB, Hs 2611.

¹⁶⁰ Zie voor deze redes § 2.5.

¹⁶¹ Te Water, *Levens-berigt*, 50-53; Acteboek kerkenraad 1777-1792, GAV, NHK Vlissingen, inv. nr. 308, 30 jan. 1779. Zie voor Te Waters visie op de Unie § 2.6.

¹⁶² C.R. van den Berg, *Ds. Johannes Barueth (1709-1782). Een strijdbaar achttiende-eeuws verdediger van de gereformeerde kerk en staat*, Houten 2003 (diss. VU), 379 n. 124; Te Water, *Levens-berigt*, 24.

¹⁶³ Album amicorum J.G. te Water, UBL, BPL 2146, f. 7^v, 9^v, 24^v, 30^r, 42^r; 78^r; P. 's Graeuwen aan Te Water, 4 februari 1775, ZB, Hs 1970.

in Vlissingen te blijven.¹⁶⁴ De grote afstand tussen Walcheren en Groningen vormde een complicerende factor. Een bezoek aan de familie en vrienden in Zeeland zou een zware onderneming zijn, zeker gelet op de zwakke gezondheid van Te Waters echtgenote.

Bovendien poogden de Staten van Zeeland hem in de provincie te houden door hem het aantrekkelijk ambt van historieschrijver van Zeeland aan te bieden. Behalve de eer zou dit honderd zilveren dukaten per jaar opleveren en vrije toegang tot de archieven van de Staten van Zeeland. Te Water voelde zich bij het maken van de keuze tussen weggaan en blijven als 'in eene onstuimige zee'.¹⁶⁵ In een brief aan de Groningse hoogleraar theologie Paulus Chevallier beschreef Te Water uitvoerig de tweestrijd waarin hij had gestaan. Uiteindelijk gaf bij hem de doorslag dat hij niet eenparig door de kerkenraad was gekozen. Hij vermoedde zelfs dat enkele Groningse predikanten tegen zijn komst waren. Te Water bleef dus voorlopig voor Vlissingen behouden. Hij verbond zich in een drukbezochte dienst 'onder zeer grote aandoening' opnieuw aan de gemeente en accepteerde een paar dagen later het ambt van historieschrijver van Zeeland.¹⁶⁶

Lidmaatschap van de classis Walcheren

Gedurende zijn predikantschap in Veere en Vlissingen had Te Water ook zitting in de maandelijks vergaderingen van de classis Walcheren. Daarvoor moest hij behalve de formulieren van enigheid ook de Walcherse artikelen ondertekenen en de vragen tegen Röell beantwoorden. Deze laatste waren een lokale poging een dam op te werpen tegen een te grote invloed van de Verlichting op de theologie. De Franeker hoogleraar Herman Alexander Röell (1653-1718) kende in de ogen van de orthodoxen de rede een te grote plaats toe.¹⁶⁷ Weliswaar bevatte de Bijbel volgens Röell een bovennatuurlijke openbaring, maar hij wilde haar bovennatuurlijk karakter vaststellen door aan te tonen dat de Bijbelse openbaring voor het verstand acceptabel is. Röell had daarbij op dogmatisch gebied afwijkende ideeën. Hij wilde bijvoorbeeld het dogma dat Christus van eeuwigheid uit de Vader is geboren niet letterlijk nemen, omdat Christus dan ondergesteld aan God zou zijn. De classis Walcheren stelde in reactie hierop in 1693 de Walcherse artikelen op. Deze stelden dat de rede verdorven is en onbekwaam om de goddelijkheid van de Bijbel te bewijzen en beleden de letterlijke opvatting van de 'eeu-

¹⁶⁴ I. Winckelman aan Te Water, 4, 19 en 23 sept. 1776, ZB, Hs 1974, 1971 en 1973; N.C. Lambrichtsens aan Te Water, 7 sept. 1776, ZB, Hs 1957; Te Water aan C. Saxe, 6 nov. 1776, UBL, BPL 1188.

¹⁶⁵ Te Water aan P. Bondam, 4 nov. 1776, Universiteitsbibliotheek Utrecht, Hs 1348; *Notulen van de ed. mog. heeren Staaten van Zeeland d'anno 1776*, z.p. z.j., 447-450, 460-461.

¹⁶⁶ *Maandelijksche uittreksels of boekzaal der geleerde waereld* deel 125 (1776) 534; Acteboek kerkenraad 1763-1777, GAV, NHK Vlissingen, inv. nr. 307, 21 sept. 1776; Te Water, *Levens-berigt*, 25-28; Te Water aan P. Chevallier, 26 sept 1776, Universiteitsbibliotheek Utrecht, Archief Chevallier.

¹⁶⁷ BLGNP IV, 372-374; Jacob van Sluis, *Herman Alexander Röell*, [Leeuwarden] 1988 (diss. Gron.), 102-104; Acta Classis Walcheren 7 augustus 1755-2 december 1769, ZA, Archief van de Classis Walcheren (hierna: ACW), inv. nr. 15, 1 dec. 1763.

wige generatie' van God de Zoon. In een zevental vragen tegen Röell, opgesteld in 1701, vatte de classis alles nog eens samen.

In de classis werd Te Water vaak in commissies benoemd. In 1765 zat hij in een classicale commissie die de zaak van de predikant van zijn geboorteplaats Zaamslag, Cornelis van Oosterwijk, moest onderzoeken. Er waren klachten dat hij, net als Brahé destijds, de rechtvaardiging ver voor het geloof plaatste in plaats van daarna. Hij concludeerde op grond van deze leer dat 'de geloovigen altoos Gode even aengenaem waaren; David in zijn Overspel met Batzeba en den doodslag aan Uria begaan; als toen hij de Arke des Heeren bragt uijt het land der Filistijnen dog aengemerkt in den Christus'. Ook andere opzienbarende uitspraken werden aan hem toegeschreven. Zo zou hij tegen zijn vrouw, die in de kraam lag, gezegd hebben dat zelfs de Here Jezus niet zulke goede wijnkandeel kon maken als hijzelf.¹⁶⁸ Daar kwam nog bij een ruzie met de plaatselijke onderwijzer, het gebruik van scheldwoorden, dronkenschap en verdenking van fraude met het armenfonds. De commissie waarvan Te Water deel uit maakte wist de gemoederen in Zaamslag te bedaren, maar de ruzie met de onderwijzer bleef. In 1767 volgden nieuwe klachten over Van Oosterwijk. Op de terugweg van zijn verdediging op de vergadering van de classis Walcheren overleed hij op de boot naar Zeeuws Vlaanderen, volgens kwade tongen door vergiftiging.

In 1772 werd Te Water voor de tweede maal met een lastige predikant geconfronteerd. In dat jaar was hij lid van de commissie voor de barrièrekerken.¹⁶⁹ De Staten Generaal hadden deze gereformeerde kerkelijke gemeenten in de zuidelijke Nederlanden ingelijfd bij de nabijgelegen classes, om te garanderen dat ze op een correcte kerkordelijke wijze functioneerden. Aan de classis Walcheren waren in 1726 de gemeenten Menen, Ieper, Doornik, Veurne en Knokke toegevoegd. Tussen predikant Probsting en zijn Doornikse gemeente ontstond een grote ruzie. Een groep van 45 gemeenteleden wendde zich tot de classis met klachten over de predikant. Hij zou sjoemelen met diaconiegelden, catechisatie en ziekenbezoek veronachtzamen, onenigheid hebben met de koster en niet preken wanneer het vroor of wanneer er processies gehouden werden. Bovendien zou hij omgaan met monniken, jezuïeten en priesters en zou hij gezegd hebben dat hij rooms in zijn hart was. De classis besloot alle onbewijsbare beschuldigingen te laten voor wat ze waren. Zij zag als voornaamste reden van alle problemen het ontbreken van een kerkenraad. Zij verlangde van Probsting dan ook zo snel mogelijk een lijstje met zijn kerkenraadsleden en maande de gemeenteleden de vrede te bewaren. Een drietal predikanten, Brahé, Kimijzer en

¹⁶⁸ Acta Classis Walcheren 1755-1769, ZA, ACW, inv. nr. 15, 5 sept. 1765; Van der Baan, *Geschiedkundige beschouwing van Zaamslag*, 156-160.

¹⁶⁹ Acta Classis Walcheren 4 jan. 1770-3 dec. 1789, ZA, ACW, inv. nr. 16, 5 dec. 1771; Acteboek Barrièrekerken, ZA, ACW, inv. nr. 76, voorwoord, f. 1-3.

Tjeenk, tekenden bezwaar aan. Zij vonden dat hun collega's veel te licht dachten over Probstings vermeende roomse sympathieën.¹⁷⁰

Te Water was al eerder gestuit op de vasthoudendheid van deze Justus Tjeenk (1730-1782), predikant van de Engelse kerk van Vlissingen.¹⁷¹ Vanaf november 1770 was er onenigheid over zijn benoeming in de commissie tot de Oost-Indische zaken. Deze commissie hield toezicht op de kerken in Oost-Indië en beoordeelde op haar vergaderingen voornamelijk personen die als zieken-trooster naar Oost-Indië wilden. Het ging in dit conflict niet om de persoon van Tjeenk. Het strijdpunt was de vraag of hij als predikant van de Engelse kerk bij de verdeling van de plaatsen in de commissie als stadspredikant of dorpspredikant geteld moest worden. Tjeenk werd benoemd, maar de commissie weigerde hem lange tijd op te nemen als lid. Hij werd uiteindelijk in het najaar van 1771 toegelaten in de commissie. Zijn termijn liep echter af bij het begin van het jaar 1772. Tjeenk was het uiteraard niet eens met deze gang van zaken. Hij liet zijn ongenoegen blijken op een wijze die vooral problemen opleverde voor de nieuwe secretaris van de commissie: 'Ds Te Water, thans scriba in de commissie ad res indicas, gaf klagender wijze te kennen dat Ds Tjeenk weigerde aan zijn E[erwaarde] over te geven de boeken tot de commissie behorende'.¹⁷² De classis gebood Tjeenk de stukken over te dragen. Hij beloofde de classis dit te doen, maar hield bij wijze van stil protest de boeken nog een jaar vast. Ondanks alles oordeelde Te Water in zijn correspondentie zeer positief over Tjeenk.

In andere commissies kon Te Water zijn werk wel zonder problemen verrichten. Toen in Veere in 1771 opnieuw problemen tussen magistraat en kerkenraad rezen, nam hij zitting in de commissie die de rust moest herstellen. De predikanten hadden geklaagd over het feit dat gedeputeerden van de overheid stemrecht hadden in de kerkenraadsvergaderingen. De commissie concludeerde echter dat dit geheel conform het geldende kerkrecht was. De classis maande hierop de kerkenraadsleden tot een gematigder houding tegenover de overheid, om de zaak niet uit de hand te laten lopen.¹⁷³ Verder nam Te Water als scriba deel aan de commissie die de herziene versie van de classicale wetten voorbereidde, welke in 1780 gedrukt werden.¹⁷⁴ Uit het feit dat Te Water in zoveel

¹⁷⁰ Acta Classis Walcheren 1770-1789, ZA, ACW, inv. nr. 16, 17 dec. 1772 en 1 juni 1773; Acteboek Barrièrekerken, ZA, ACW, inv. nr. 76, 20 feb. en 26 maart 1772.

¹⁷¹ Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen II*, 770-772.

¹⁷² Acta Classis Walcheren 1770-1789, ZA, ACW, inv. nr. 16, 1 nov. 1770, 2 mei, 1 aug., 4 en 5 sept. en 5 dec. 1771, 5 maart 1772 (citaat); Acta res indicas 1764-1804, ZA, ACW, inv. nr. 67, 13 feb. 1773; Te Water aan M. Tydeman, sept. 1770, UBL, BPL 1188; Te Water aan M. Tydeman, 15 feb. 1777, UBL, LTK 977.

¹⁷³ Acta Classis Walcheren 1770-1789, ZA, ACW, inv. nr. 16, 2 mei tot en met 1 aug. 1771.

¹⁷⁴ Stukken betreffende de herziening der classicale wetten, 1773-1779, ZA, ACW, inv. nr. 49, 23 maart tot en met 5 mei 1779; *Wetten der classicaale vergaderinge in Walcheren, voor dezen, door last der gemelde classis, uit verscheiden synodaale en classicaale besluiten byéénvergaderd; van tyd tot tyd overgezien; en nu wederom vermeerderd, en aangevuld uit de handelingen der classis: geërresterd in eene buitengewoone vergaderinge, gehouden te Middelburg, den 8 Julij 1779, Middelburg [1780], voorwoord.*

commissies benoemd werd blijkt dat hij veel vertrouwen en waardering genoot van zijn collega's. Hij legde een voorkeur aan de dag voor een ordelijk en vredig kerkelijk leven. Juist daaraan zou het in Vlissingen gaan ontbreken.

1.7 Betwiste godsdienstvrijheid voor rooms-katholieken in Vlissingen

Een aanprijzing van de nieuwe psalmberijming

Nadat in Nederland twee eeuwen lang in de gereformeerde kerken de psalmberijming van Petrus Datheen gebruikt was, kwam men in de tweede helft van de achttiende eeuw tot de conclusie dat deze berijming verouderd was. Men vond haar op meerdere plaatsen onbegrijpelijk of zelfs ongepast.¹⁷⁵ De wijze waarop Datheen bijvoorbeeld beschreef hoe God als een 'dronck mensch [...] seer luyd tiert end maeckt een seltsaem wesen' kon slechts weinigen nog bekoren.¹⁷⁶ Stadhouder Willem V had zelfs demonstratief zijn psalmboek dichtgeslagen toen dit vers was opgegeven. Deze vergelijking kwam hem als blasfemisch voor.¹⁷⁷ Ook in Zeeland leefde het verlangen naar een betere berijming. Willem te Water senior schreef omstreeks 1745 een stuk naar aanleiding van de ontstane discussie over de vervanging van de berijming van Datheen. Hij probeerde hierin onterechte kritiek op de persoon van Datheen te weerleggen en de betekenis van verouderde uitdrukkingen in zijn berijming uit te leggen. Desondanks was hij een voorstander van een nieuwe of verbeterde berijming die 'frajer, dichtkundiger en krachtiger' was. Hij vreesde echter dat door de 'vitterijen' en harde woorden over Datheen in de kerkelijke gemeenten verzet zou ontstaan tegen een verbeterde of nieuwe berijming.¹⁷⁸ Angst voor zulke twisten leidde ertoe dat Te Water senior dit stuk nooit publiceerde.

Anderen brachten hun ideeën wel in de openbaarheid. De Veeerse predikant Andreas Andriessen had in 1756 in een boekje psalm voor psalm alle onbegrijpelijke woorden van Datheen geduldig verklaard om uiteindelijk tot de conclusie te komen dat Datheen aan vervanging toe was.¹⁷⁹ De Vlissingse regent Jan Guépin (1715-1766), een niet onverdienstelijk dichter, pakte het heel anders

¹⁷⁵ Roel A. Bosch, *En nooit meer oude psalmen zingen. Zingend geloven in een nieuwe tijd 1760-1810*, Zoetermeer 1996, 89-110.

¹⁷⁶ Petrus Dathenus, *De psalmen Davids ende andere lofsanghen wt den Francoyschen dichte in Nederlandschen ouerghesett*, Heydelbergh 1566, psalm 78:33.

¹⁷⁷ Josua van Iperen, *Kerkelyke historie van het psalm-gezag der christenen, van de dagen der apostelen af, tot op onzen tegenwoordigen tyd toe, inzonderheid van onze verbeterde Nederduitsche psalmberijminge II*, Amsterdam 1778, 414-415.

¹⁷⁸ 'P. Datheen en zijne psalmberijminge verschoont. Naar het eigenhandig geschrift van Wilh. te Water, in leven predikant te Axel', *Kerkhistorisch archief* 2 (1859) 113-128, aldaar 128.

¹⁷⁹ Andreas Andriessen, *Aanmerkingen op de psalmberijmingen van Petrus Dathenus, in welke uit het algemeen gebrek van taal- en dighkunde, onhebbelye wantaal van psalm tot psalm voorkomende, en ongelijkvormigheid aan den text, derzelver onbestaanbaar gebruik en noodzaaklykheid der veranderinge vertoont en aangedrongen wordt*, Middelburg en Amsterdam 1756; Josua van Iperen, *Kerkelyke historie van het psalm-gezag der christenen* [...] I, Amsterdam 1777, 246-257.

aan. Onder het pseudoniem Juvenalis Glaucomastix publiceerde hij zijn *Datheeniana*, een boekje dat zich voordeed als een verdediging van Datheen.¹⁸⁰ In werkelijkheid was het echter een satire: de auteur verklaarde Datheens moeilijke woorden met hilarische alternatieve woordbetekenissen of gaf belachelijke tekstvarianten, zogenaamd uit oude handschriften van de berijming. Vol overdrijving loofde hij Datheens kreupelrijm. Deze had o zo prachtig allerlei woordklanken veranderd in een poging het geheel toch nog te laten rijmen... Het boekje ging vergezeld van een lofdicht op Datheen in diens eigen onmiskenbare taalgebruik. Voor wie nóg niet doorhad hoe de auteur in werkelijkheid over Datheen dacht, prikte Datheen met ezelsoren op de titelprent.

De Staten-Generaal besloten uiteindelijk in de jaren zeventig van de achttiende eeuw om een commissie in te stellen die een nieuwe berijming zou gaan samenstellen. Dit moest geschieden op grond van drie bestaande berijmingen van Johannes Eusebius Voet, Hendrik Ghijsen en van het genootschap Laus Deo Salus Populo. Josua van Iperen was namens de provincie Zeeland lid van deze commissie. In 1773 kwam deze zogenaamde staatsberijming gereed. God werd niet langer vergeleken met een tierend ‘dronck mensch’ maar met een held ‘die nieuwen moed heeft door den wijn ontvangen’. Te Water besloot zijn steun te gaan verlenen aan de nieuwe berijming. Hij had veel bewondering voor de dichter Guépin – hij bezat na diens dood ongepubliceerde gedichten van zijn hand die hij wilde laten drukken. De *Datheeniana* vond hij zeer ‘koddig’.¹⁸¹ Toch koos hij voor een stijl die beter bij hem paste. Hij publiceerde een *Aanspraak* waarin hij met veel argumenten de berijming warm aanbeval. Hij deed het wel anoniem, omdat hij verwachtte dat het dan meer gelezen zou worden dan wanneer bekend was dat hij de auteur was.

Te Water wees in zijn *Aanspraak* op het feit dat wanneer het dichten aan predikanten zou zijn overgelaten het berijmen te lang zou hebben geduurd. Daarom verheugde het hem dat de overheid als ‘voedsterheer’ van de kerk het initiatief op zich genomen had.¹⁸² De overheid had in Te Waters ogen geen gelukkiger keuze kunnen doen: enerzijds was de commissie eerbiedwaardig, onder voorzitterschap van ‘hooggeboren’ en ‘godsdiensstlievende’ heren, anderzijds waren ook de bestaande berijmingen waaruit gekozen was de beste. Hiermee nam hij het genootschap Laus Deo Salus Populo in bescherming. Velen wanstroonden dit genootschap, aangezien zich onder haar leden behalve gerefor-

¹⁸⁰ Juvenalis Glaucomastix, *Datheeniana, of ophelderingen en aanmerkingen over de vermaarde psalmberijminge van Petrus Dathenus, uit oude en geloofwaardige gedenkstukken, echte handschriften en onderscheidene leezingen der beroemdste geleerden verzaamelt*, z.p. 1758.

¹⁸¹ Te Water aan [J. de Vries], 19 aug. 1811, KB, 121 B 9; Te Water aan N.C. Lambrechtsen, 21 mei 1814, ZB, Hs 1543.

¹⁸² [J.W. te Water], *Aanspraak aan de hervormde kerk in Nederland bij gelegenheid der invoeringe van de nieuwe psalm-berijminge, tot opwekkinge om daar van een naarstig gebruik te maken in den openbaaren en huisselijken godsdienst, door een medelid derzelve kerke*, Amsterdam 1774, 9-10 (in het exemplaar UBL Portef 97:9 schreef Te Water in nov. 1774 tegenover het titelblad dat hij de auteur was); *Levens-bericht*, 54.

Spotprent op Datheen, opgenomen in de *Datheeniana* van Juvenalis Glaucomastix. In zijn uitleg wendt Glaucomastix voor niet te weten of het 'zij komen niet goed overeen' op het reliëf verwijst naar de harp of naar de ezelshoren die Datheen draagt. De afbeeldingen rondom Datheen verwijzen naar passages uit zijn psalmberijming.

meerden ook lutheranen, doopsgezinden en remonstranten bevonden.¹⁸³ Te Water koos in dezen voor een pragmatische verdediging:

Wie, die de minste ervarenheid in taal- en dichtkunde bezit, stelt de berijminge van het Genootschap *Laus Deo salus populo* niet op een hoogen prijs? Dat de bedilzucht nu voortaan verstomme, dat de vitterij voortaan voor altoos haaren mond gesloten houde.¹⁸⁴

Wie bovendien de originele berijmingen vergeleek met de bewerkingen die de makers van de Statenberijming daarvan vervaardigd hadden, zou talloze verbeteringen aantreffen. Hij nam tenslotte de weerstand uit behoudende hoek tegen de vervanging van Datheen de wind uit de zeilen. Dit deed hij door te verwijzen naar orthodoxe coryfeeën die al in eerder eeuwen hadden geklaagd over het gebrekkige psalmgezing in hun dagen: Gisbertus Voetius, Simon Oomius, Johannes d'Outrein, Wilhelmus van Eenhoorn en Joannes Vollenhove. Al met al juichte Te Water het toe dat de nieuwe 'verheven dichtkunst' de plaats innam van Datheen met zijn misslagen en verouderde woorden.¹⁸⁵

De invoering van de nieuwe psalmberijming

In Vlissingen kondigde de overheid af dat de nieuwe berijming op zondag 6 november 1774 moest worden ingevoerd. Dit gebeurde zonder problemen. Ook in andere Walcherse gemeenten heeft het invoeren van de nieuwe berijming, op een enkele uitzondering na, geen problemen opgeleverd.¹⁸⁶ Hierbij zij opgemerkt dat kerkgangers die Datheen wilden blijven zingen dat in principe konden doen. Inhoudelijk kwamen de vers-indeling van Datheen en die van de Statenberijming namelijk geheel overeen. Groepen kerkgangers die tegen de stroom in de oude berijming in de kerk bleven zingen, vielen niet al te veel op. Het was heel anders wanneer men moeite had met de nieuwe manier van zingen, die tegelijk met de berijming werd ingevoerd. Deze verving de aloude isometrische manier van zingen. Volgens deze methode zong men alle noten even lang, in plaats van volgens het ritme dat in de zetting in de psalmboeken stond aangegeven. Het was hierbij niet ongebruikelijk dat elke zanger zijn eigen tempo koos. Was dat al weinig bevorderlijk voor de muzikaliteit, drie bijbehorende technieken gaven de doodsteek. In de eerste plaats bij het begin van elke regel de beginnoot zacht inzetten en vervolgens het volume laten aanzwellen, ten tweede het glissando

¹⁸³ Bosch, *En nooit meer oude psalmen zingen*, 96; Marleen de Vries, *Beschaven! Letterkundige genootschappen in Nederland 1750-1800*, Nijmegen 2001, 218-220.

¹⁸⁴ [Te Water], *Aanspraak aan de hervormde kerk*, 12.

¹⁸⁵ [Te Water] *Aanspraak aan de hervormde kerk*, 55-58.

¹⁸⁶ Acteboek kerkenraad 1763-1777, GAV, NHK Vlissingen, inv. nr. 307, 12 nov. 1774; Van Iperen, *Kerkelyke historie van het psalm-gezing II*, 422-423, 437-438.

verbinden van alle noten en tenslotte tremolo's bij het begin en einde van elke regel.¹⁸⁷

De nieuwe zangwijze maakte een einde aan dit alles. Voortaan zou men niet langer alle noten even lang(zaam) zingen, maar de eerste en laatste noot van een regel lang en de tussenliggende noten kort. Bovendien kwamen er rusten tussen de regels, zodat iedereen op hetzelfde moment begon met een nieuwe regel.¹⁸⁸ Deze nieuwe zangwijze leverde grote verwarring op in de kerkdiensten, zeker daar waar geen orgel was en de gemeente door een voorzanger geleid werd. In Axel hadden de predikanten reeds in 1773 de gemeente op de nieuwe wijze laten zingen, als voorbereiding op de komst van de nieuwe berijming. Mensen die door slepend te zingen de nieuwe zangwijze torpedeerden, kregen een boete in het vooruitzicht gesteld. Axelse kerkgangers die hun beklag over de verandering deden bij de classis Walcheren kregen nul op het rekest. Ze moesten zich voegen in de gang van zaken, omdat de classis er een voorkeur voor had dat overal op de snellere wijze gezongen werd.¹⁸⁹ In andere plaatsen waren de problemen die de nieuwe zangwijze veroorzaakte reden om het zingen maar bij het oude te laten, zodat de meeste gemeenten op de oude wijze bleven zingen. Middelburg nam zich voor, na een mislukte poging tot invoering, op zondagavond zang oefeningen te houden met als doel uiteindelijk het ritmisch zingen in te voeren.¹⁹⁰

In Vlissingen had in de jaren zeventig de dronkenschap van voorzangers 'grote disörder' in de kerkdiensten opgeleverd.¹⁹¹ Daarbij vergeleken verliep de verandering van zangwijze vlekkeloos. In mei 1777 diende burgemeester Cornelis Caen, tevens gereformeerd ouderling, een voorstel in ter verbetering van het zingen. Hij vond de manier waarop Vlissingen zong weinig stichtelijk. Niemand lette op voorzanger of orgel:

Zo vele, die onze openbare vergaderingen bywonen, handelen even of so zy elk een deuntje op zyn hand moesten zingen, zonder te bedenken, dat het orgel en

¹⁸⁷ *Bericht aan de Nederduitsche hervormde gemeente te Middelburg, nopens de verbeteringe van het openbaare psalmgezag; op begeerte van eerw. kerkenraad aldaar uitgegeven door gecommiteerden des kerkenraads*, Middelburg 1776, 15-16.

¹⁸⁸ Van Iperen, *Kerkelyke historie van het psalm-gezag* II, 452-453; Bosch, *En nooit meer oude psalmen zingen*, 84-85; Roel Bosch, 'De eredienst als strijdperk van Verlichting. De psalmberijming van 1773', in: Ernestine van der Wall en Leo Wessels (red.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850*, Nijmegen 2007, 209-226; Jan Roelof Luth, "Daer wert om 't seerste uytgekreten..." *Bijdragen tot een geschiedenis van de gemeentezang van het Nederlandse gereformeerde protestantisme 1550-1852*, Kampen 1986 (diss. Groningen), 286.

¹⁸⁹ *Acta Classis Walcheren 1770-1789*, ZA, ACW, inv. nr. 16, 7 oktober 1773; Relatieven tot de acta 1770-1779, ZA, ACW, inv. nr. 32, nr. 36.

¹⁹⁰ *Bericht aan de Nederduitsche hervormde gemeente te Middelburg*, 14, 18-32. Doordat het archief van de hervormde gemeente in de tweede wereldoorlog verloren is gegaan is onbekend hoe dit zich verder ontwikkeld heeft.

¹⁹¹ Acteboek kerkenraad 1763-1777, GAV, NHK Vlissingen, inv. nr. 307, 30 dec. 1775, 1 maart 1777; 8 maart 1777: Preses 'heeft onder t oog gebracht algemene geruchten van dronkenschap, & schandelijk, & ergerlijk slapen, & ronken, onder den Godsdienst, met vermaning om zig voortaan stichtelijk te gedragen, met welke vermaning hij vertrokken is'.

de voorzanger de stem-leiders zyn welken de gemeente zoo na mogelijk dient te volgen, in stede van dezelve voor uit te loopen of door lang geteem en gedraay alle de regels van een zangvers aan een te lymen en een ieder als om strijd boven het hoofd te kraayen.¹⁹²

Caen stelde voor dat in plaats van dit gekraai alle noten weliswaar even lang zouden blijven, maar dat voortaan tussen elke regel een maat rust gehouden werd. In die maat rust kon het orgel een kort tussenspel geven. Hierdoor zou iedereen tegelijk aan de volgende regel beginnen. Wanneer bovendien alle organisten en voorzangers hetzelfde tempo aanhielden, zou ook de gemeente uiteindelijk ook één tempo leren. Op 28 juni 1777 besloot de kerkenraad deze wijze van zingen in te voeren, hetgeen zonder problemen geschiedde. Uiteindelijk werd in Veere als enige stad op Walcheren de oorspronkelijk bedoelde nieuwe zangwijze ingevoerd, doordat Van Iperen dit stimuleerde.¹⁹³

In Westkapelle, aan de westkust van Walcheren, deed de nieuwe zangwijze het meeste stof opwaaien. Ze was daar op 17 maart 1776 ingevoerd op aandrang van de ambachtsheer Martinus Johannes Veth van de Perre (1747-1802).¹⁹⁴ Een groep kerkgangers trachtte de gang van zaken te saboteren door langzaam te blijven zingen, zodat zij nog lang niet waren uitgezongen wanneer de voorzanger dat wel was. Nadat bodes hadden vastgesteld wie langzamer zongen, verbande de overheid één van de saboteurs, Isebrand Leinse Borggraaf, in juli 1777 uit Westkapelle. Josua van Iperen karakteriseerde deze tegenstand tegen de nieuwe zangwijze als boerenverzet, op gang gebracht door vooral 'onkundige dykewerkers'. Nu had de bevolking ook wel reden tot klagen. De financiële situatie van de provincie Zeeland was slecht, deels door het feit dat in 1767 de kassier van de Staten van Zeeland er met de kas vandoor was gegaan. In 1775 werd daarom de dijkbelasting verhoogd, hoewel de Zeeuwse belastingen reeds de hoogste in de Republiek waren.¹⁹⁵

Ook de classis Walcheren moest zich mengen in de kwestie Borggraaf. Borggraaf beklaagde zich in september 1777 bij de classis over de zeer zuinige attestatie die hij gekregen had van de Westkapelse kerkenraad. Hoewel hij in Westkapelle nooit onder censuur had gestaan, kreeg hij niet een volmondig bewijs van goed gedrag. Westkapelle meldde de classis dat Borggraaf verbannen was en dat

¹⁹² Acteboek kerkenraad 1777-1792, GAV, NHK Vlissingen, inv. nr. 308, 24 mei (citaat) en 28 juni 1777.

¹⁹³ J.R. Luth, 'Josua van Iperens betekenis voor de geschiedenis van de kerkzang in het gereformeerde protestantisme', in: Wiggers e.a. (red.), *Rond de kerk in Zeeland*, 223-236, aldaar 232.

¹⁹⁴ Van Iperen, *Kerkelyke historie van het psalm-gezag* II, 470-473; L. Wagenaar, 'Walcheren in 1778', *AZG* 1903, 27-72, aldaar 31-33; Arthur L. Legger, *Onrust in Zeeland, 1775-'79*. Opmerkingen over de invloed van de gereformeerde religie in de Republiek tijdens de tweede helft van de 18de eeuw (ongepubliceerde doctoraalscriptie UvA 1994), 15-16; P.W. Sijnke, 'De Westcappelsche vrijheit. Rumor op Walcheren en in het bijzonder te Westkapelle in het laatste kwart van de achttiende eeuw', *Nehalennia* 1995, 2-9.

¹⁹⁵ Legger, 'Onrust in Zeeland, 1775-'79', 17-19.

hij met klachten over de attestatie de kerkenraad moest aanschrijven, niet de classis. De classis stemde hiermee in, met uitzondering van de predikant Jacobus Schelvisvanger, van Serooskerke. Borggraaf kwam vervolgens op de classicale vergadering uitleggen dat hij de classis graag als rechter zag tussen hem en de kerkenraad. De classis besloot dat het een zaak van de kerkenraad was en wederom protesteerde Schelvisvanger, deze maal bijgevallen door Tjeenk. Uiteindelijk berichtte de kerkenraad van Westkapelle aan de classis in mei 1778 dat Borggraaf een nieuwe attestatie ontvangen had. Hierin meldde de kerkenraad dat niemand ooit iets tegen zijn leer en wandel had ingebracht, maar zij kon het desondanks niet laten aan het slot te melden dat hij uit de gemeente was verbannen door de overheid.¹⁹⁶

De bouw van een rooms-katholieke kerk in Vlissingen

Op het eiland Walcheren diende zich, na de psalmzangkwestie, al snel een volgende kwestie aan die de nog niet bedaarde gemoederen des te heviger verhitte. Officieel was in de Republiek sinds de Grote Vergadering van 1651 de gereformeerde godsdienst de publieke religie. De overige godsdiensten werden slechts getolereerd.¹⁹⁷ De tweederangspositie van de aanhangers van de niet-gereformeerde religies werd benadrukt door het feit dat hun kerkgebouwen van buiten niet als dusdanig herkenbaar mochten zijn. Die kerkgebouwen moesten ze bovendien zelf bekostigen, terwijl de overheid de kosten van het gereformeerd kerkelijk leven op zich nam. In de loop der tijd werd met de beperkende regels echter steeds ruimhartiger omgegaan. In de achttiende eeuw werd ook de rooms-katholieken in de Republiek steeds meer vrijheid gegund in het belijden van hun godsdienst. Het laatste kwart van deze eeuw is dan ook wel als de dageraad van de emancipatie van de rooms-katholieken gekarakteriseerd.¹⁹⁸ Van gelijkstelling was echter absoluut geen sprake. Voor het mogen houden van hun kerkdiensten moesten de rooms-katholieken recognitiegelden betalen. Van het bekleden van overheidsambten waren ze uitgesloten. In Zeeland hadden de rooms-katholieken het extra moeilijk, omdat daar de rooms-katholieke ere-

¹⁹⁶ Acta Classis Walcheren 1770-1789, ZA, ACW, inv. nr. 16, 3 sept., 2 okt., 6 nov. en 4 dec. 1777, 2 april en 7 mei 1778.

¹⁹⁷ Anton van de Sande, 'Roomse buitenbeentjes in een protestantse natie? Tolerantie en antipapisme in Nederland in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw', in: Marijke Gijswijt-Hofstra (red.), *Een schijn van verdraagzaamheid. Afwijking en tolerantie in Nederland van de zestiende eeuw tot heden*, Hilversum 1989, 85-107, aldaar 98-99; Ernestine van der Wall, 'Geen natie van atheïsten. Pieter Paulus (1753-1796) over godsdienst en mensenrechten', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden* 1995-1996, Leiden 1997, 45-62, aldaar 46-49; Jack de Mooij, 'Vrijheid en godsdienst in Vlissingen. Strijd om de bouw van een rooms-katholieke kerk', in: Van der Wall en Wessels (red.), *Een veelzijdige verstandhouding*, 227-238.

¹⁹⁸ Marinus Josephus Maria van der Heijden, *De dageraad van de emancipatie der katholieken. De Nederlandsche katholieken en de staatkundige verwickelingen uit het laatste kwart van de achttiende eeuw*, Nijmegen 1947 (diss.); P. Polman, *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw* II, Hilversum 1968, 196-199.

dienst slechts op een paar plaatsen was toegestaan. In Vlissingen was zij verboden.

De bestuurders van Vlissingen zetten echter een stap ter verbetering van deze situatie. Eind juli 1778 besloten zij om de bouw van een rooms-katholieke schuilkerk in Vlissingen toe te staan.¹⁹⁹ De ruim 500 rooms-katholieken die in Vlissingen woonden, waren tot dan toe gewoon in Middelburg naar de enige rooms-katholieke kerk op Walcheren te gaan. Reeds in 1757 hadden de Vlissingers bij de vroedschap om toestemming gevraagd om een eigen kerk te mogen hebben, maar dat was toen wegens protesten van de protestantse kerkenraden afgewezen. In 1763 werden er voor korte tijd rooms-katholieke diensten gehouden ten behoeve van een in Vlissingen gelegerd bataljon rooms-katholieke Waalse soldaten. Daar profiteerde ook de lokale rooms-katholieke bevolking van. De locatie was het taanhuis, het gebouw waarin visnetten en zeilen werden gekookt in taan om verrotting tegen te gaan. Het vertrek van de soldaten in april 1764 betekende het einde van deze tijdelijke schuilkerk, ook al hadden de burgers gehoopt dat de overheid hen zou toestaan door te gaan met het laten opdragen van missen. Vader en zoon Te Water bespraken deze eerdere pogingen in hun correspondentie, waarbij Jona Willem in een niet bewaard gebleven brief zijn uitgesproken mening moet hebben gegeven over deze situatie. Te Water senior schreef hem namelijk een brief terug met een 'vaderlijke vermaning': mocht je ooit in zulke omstandigheden terecht komen, meng je dan niet in het conflict tussen overheid en bevolking. Laat het oplossen door de overheid, die is immers daartoe aangesteld.²⁰⁰

Bij de hernieuwde poging van de overheid in 1778 was Jona Willem niet langer een beschouwer van buitenaf maar, als Vlissings predikant, een direct betrokkene. Zijn vader was overleden en diens vermaning waarschijnlijk vergeten. Op 25 juli 1778 vroeg een aantal inwoners van Vlissingen en kooplieden uit Duinkerken om een eigen rooms-katholieke kerk. De burgemeesters beslisten hierin toe te staan. Totdat de bouw voltooid was stelden zij opnieuw het taanhuis ter beschikking. De overheid gaf twee redenen voor haar beslissing. Enerzijds vanwege de economie: de handel was in de achttiende eeuw in de Republiek teruggelopen. Zeeland was hierdoor het zwaarst getroffen.²⁰¹ In Vlissingen namen de burgemeesters dan ook 'stilte en levenloosheid in koophandel en navigatie' waar. In 1778 leek er echter een verbetering voor Walcheren aan te komen in de vorm van een dreigende oorlog tussen Groot-Brittannië en Frankrijk. Hierdoor waren de eerder genoemde kooplieden vanuit Duinkerken naar Vlissingen gevlucht. De overheid van Vlissingen wilde er graag nog meer binnenha-

¹⁹⁹ Wagenaar, 'Walcheren in 1778', 41; W.P.C. Knuttel, *De toestand der Nederlandsche katholieken ten tijde van de Republiek II*, 's-Gravenhage 1892, 205-206; A.J. Schutijser, *De geschiedenis van de rooms-katholieke parochie van Vlissingen*, Zaltbommel 1980, 74-80.

²⁰⁰ W. te Water aan Te Water, ongedateerd, UBL, BPL 1188.

²⁰¹ Joh. de Vries, *De economische achteruitgang der Republiek in de achttiende eeuw*, Leiden 1968², 44-45.

len, maar dan moest ze natuurlijk wel aan deze overwegend rooms-katholieke kooplieden de mogelijkheid bieden tot het bijwonen van de mis. Anders zouden ze uit kunnen wijken naar havensteden die wel een rooms-katholieke kerk hadden. De tweede reden die de overheid gaf, was principieel van aard. Men stelde dat ieder mens in godsdienstige zaken zijn eigen verstand en geweten moet kunnen volgen. Dit werd onderstreept door het citeren van het slot van de *Brief over de verdraagzaamheid* van de Engelse filosoof John Locke (1632-1704). Hij wens- te dat de overheid alle mensen vrij zou laten in hun geloofskeuze en dat, anders- om, de kerken zich niet zouden mengen in beslissingen van de overheid.²⁰² Dit citaat gebruikten de burgemeesters tevens om de protestantse kerken te waar- schuwen dat zij deze beslissing niet zoals eerder moesten dwarsbomen door protesten. Regeren was een taak van de overheid, niet van de kerk.

Hoewel de overheid in haar resolutie onderstreepte dat rooms-katholieken trouwe en ongevaarlijke burgers waren, werd hun wel het gebruikelijke pakket beperkingen opgelegd. Het Vlissingse kerkgebouw moest een schuilkerk zijn. De plechtigheden mochten niet te zeer in het oog lopend zijn en dus ook niet tege- lijk beginnen of eindigen met de gereformeerde kerkdiensten. De priester of kapelaan mocht geen lid van een orde en zeker geen jezuïet zijn. Hij moest in de Republiek geboren zijn en goedgekeurd worden door de overheid. Hij mocht alleen kinderen van rooms-katholieke ouders dopen en geen geld inzamelen voor buitenlandse kloosters en seminaries. Ook verlangde de overheid dat de priester de eed aflegde die in 1730 was opgelegd ter voorkoming van een al te grote invloed van het ultramontanisme.²⁰³ Hij moest de burgemeesters mondel- ing en schriftelijk beloven dat hij altijd in zijn preken zou bestrijden dat men de paus moet gehoorzamen boven de overheid. Hij mocht dan ook nooit aan de paus om dispensatie vragen voor het breken van zijn aan de overheid gedane beloften. Dit laatste gold ook voor alle rooms-katholieken in Vlissingen.

De resolutie was opgesteld door Nicolaas Cornelis Lambrechtsen, pensiona- ris van de Vlissingse overheid.²⁰⁴ Hij heeft veertig jaar later uit eigen beweging de gang van zaken nog eens uit de doeken gedaan. Aangezien de overheidsarchie- ven in 1809 door een bombardement verloren waren gegaan, vreesde hij dat anders louter gedrukte verslagen zouden overblijven die de overheid niet gunstig gezind waren. Lambrechtsen wilde daarom aan de hand van kopieën van de destijds genomen beslissingen duidelijk maken dat de regering destijds goed gehandeld had. Ook zijn eigen rol lichtte hij toe. Hij had al het voorbereidend

²⁰² Afschrift van de resolutie ten Rade der Stad Vlissingen zaterdag den 25 julij 1778, ZA, Hand- schriftenverz., inv. nr. 18C.1 nr. 15, f. 16^r.

²⁰³ Polman, *Katholiek Nederland* II, 9-10.

²⁰⁴ A.C. van Citters, 'Lofrede op den edel wel geboren heer Nicolaas Cornelis Lambrechtsen', in: *Nieuwe verhandelingen van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* 4, Middelburg 1827, 15-18; N.C. Lambrechtsen aan Te Water 19 april 1816, ZB, Hs 2034; N.C. Lambrechtsen, Gedachten ter gelegenheid mijner 36^e verjaring op den 29 Februarij 1788, ZA, Snouck Hurgronje I, inv. nr. 97, 8v-10v; C.H.J. Peters, Vlissingen in de Patriottentijd 1780-1787 (ongepubliceerde doctoraal- scriptie Utrecht), 32.

onderzoek verricht. Hij had ook aangeraden om de mogelijkheid tot het indienen van rekesten te geven. Dit hadden de burgemeesters afgeslagen. Zij verbooden protesten tegen deze beslissing. Zij hadden een les geleerd uit de mislukte poging in 1757 om rooms-katholieken godsdienstvrijheid te geven. Zij vreesden dat de bevolking uit de mogelijkheid tot het indienen van protestschriften zou opmaken dat de overheid de resolutie opnieuw zou kunnen intrekken. Deze keer mocht de kerk zich dan ook niet opnieuw mengen in overheidszaken. In plaats van protesteren moest zij nu de openbare orde helpen behouden.

Kerkelijke protesten in Vlissingen

Op 1 augustus 1778 vergaderde de gereformeerde kerkenraad over het besluit van de Vlissingse burgemeesters. De preses had van burgemeester De Zitter vernomen dat de overheid verwachtte dat de kerkenraad zou meewerken 'tot het behouden van de openbaren ruste'. De meerderheid van de kerkenraad besloot te gaan onderzoeken wat men nog zou kunnen ondernemen tegen het overheidsbesluit, 'en enig middel in het werk stellen, of het de goddelijke Voorsienigheid behagen mogte, noch ene veranderinge ten goede voor gods kerke te geven'.²⁰⁵ Een minderheid van de vergadering tekende protest aan tegen deze beslissing. Deze minderheid bestond uit een viertal ouderlingen en de predikanten Vrolikhert, Schrader en Te Water. Zij hadden, zo stelden ze, ook van harte gewenst dat de vroedschap dit besluit niet genomen had. Al zouden ze graag actie tegen de kerkbouw willen ondernemen, zij achtten de zaak bij voorbaat zinloos. Het zou in hun ogen weinig tot geen effect hebben. Een week later werd de door de meerderheid gewenste commissie ingesteld om te onderzoeken wat gedaan zou kunnen worden tegen het overheidsbesluit. Deze commissie, met daarin de predikanten Hoog en Smith, meldde een week later dat het inderdaad onmogelijk was alsnog een rekest bij de overheid in te dienen. De kerkenraad restte weinig anders dan het hoofd in de schoot te leggen.

Ook in de kerkenraad van de Engelse kerk kwam de kerkbouw ter sprake. Predikant Tjeenk stelde zijn ouderlingen de zestiende-eeuwse Vlissingers die het juk van Spanje van zich af hadden geworpen ten voorbeeld. Hij vermaande zijn kerkenraadsleden niet bang te zijn voor de eventuele gevolgen van protesten. Hij wilde graag met een delegatie, samen met de gereformeerden en de walen, gaan protesteren op het stadhuis tegen de komst van de 'Roman Antichrist' in de stad. De ouderlingen reageerden echter niet met het door Tjeenk gewenste enthousiasme. Na enige bedenktijd stemde slechts een aantal van hen in met dit protest tegen 'antichristianism and idolatry'.²⁰⁶ Tot dit protest zou het echter nooit komen.

²⁰⁵ Onderstrepingen in het citaat zijn overgenomen uit het origineel: Acteboek kerkenraad 1777-1792, GAV, NHK Vlissingen, inv. nr. 308, 1 (citaat), 8 en 15 aug. 1778.

²⁰⁶ Notulenboek Engelse kerk 1627-1784, GAV, Stadsarchief, inv. nr. 4469, 30 juli en 9 aug. 1778.

Onenigheid in de classis Walcheren

Op de vergaderingen van de classis Walcheren kwam de problematiek ook aan de orde, slechts een paar maanden na de kwestie Borggraaf. Op 1 oktober 1778 probeerde Tjeenk de classis mee te krijgen in zijn protest tegen de kerkbouw. Hij meldde dat zijn kerkenraadsleden bezwaar hadden tegen de kerkbouw en dat zij hem gedelegeerd hadden om naar zijn beste inzicht te protesteren. De classis reageerde erg koeltjes: zij waardeerde Tjeenks geestdrift, maar zij had graag een 'gezegelde qualificatie' van zijn kerkenraad gezien. De classis besloot niet verder over deze zaak te spreken, totdat Tjeenk een schriftelijk bewijs kon overleggen dat hij namens zijn kerkenraad handelde. Hiermee legde zij de vinger op de zere plek, want hij had zijn kerkenraad niet achter zich. Begin november bracht Tjeenk de zaak weer ter sprake op de classicale vergadering. Hij verzocht of hij, wanneer hij onverhoopt geen schriftelijke volmacht van zijn kerkenraad zou krijgen, het bezwaar ook privé mocht inbrengen. De classis stond hem dit toe waarop Tjeenk aankondigde over veertien dagen zijn schriftelijk bezwaar in te dienen. Tjeenks kerkenraad wilde hem geen volmacht verlenen, omdat zij niet langer 'troublesome' wilde zijn 'to the Revd Classis'.²⁰⁷

Op een buitengewone vergadering bracht Tjeenk uiteindelijk zijn bezwaren op persoonlijke titel in. Hij formuleerde deze op een uitgesproken antipapistische wijze. Hij liet zich inspireren door de zestiende-eeuwse Opstand. Rome was voor hem de antichrist. Wanneer men de bouw van de rooms-katholieke kerk tegenging, vrijwaarde men de burgerij van besmetting met afgoderij en beschermde men haar 'tegen de indrachten ener secte, die den moordpriem op de Zijde draagt' en de macht wil grijpen. 'Vervolgt & onderdrukt zij niet sterk als voorheene, het is, uit onvermogen, maar niet, uit gebrek aan kwade wille'. Tjeenk wilde dan ook zijn gemeente 'beschutten tegen de bekruipingen & aanvallen eener meenigte, die het geestelijke Zion gram zijn, & die zich nimmer te vreden houden dan, nadat zij van het bloed der heiligen zijn dronken geworden'. Tjeenk sloot zijn stuk af met de verzekering dat hij dit alles niet uit onverdraagzaamheid deed, maar uit het beginsel van zelfbehoud. Men kon zich volgens hem beter 'dekken tegen hen, die de reden, niet met reden, maar met brandstapel trachten te verlichten'.²⁰⁸ Hij zag het geven van godsdienstvrijheid aan rooms-katholieken onvermijdelijk uitmonden in de herinvoering van de Spaanse Inquisitie.

De aanwezigen gingen niet op de overtrokken argumenten van Tjeenk in. Zij klaagden slechts dat hij niet duidelijk kon maken waarom zijn kerkenraad hem geweigerd had een volmacht te geven. Ook misten zij een overzicht van wat Tjeenk met zijn kerkenraad gedaan had in deze zaak en wat de stand van zaken

²⁰⁷ Acta Classis Walcheren 1770-1789, ZA, ACW, inv. nr. 16, 1 okt. en 5 nov. 1778; Notulenboek Engelse kerk 1627-1784, GAV, Stadsarchief, inv. nr. 4469, 15 nov. 1778. Pas maanden later schaarde de kerkenraad zich alsnog achter Tjeenk: Notulenboek Engelse kerk 1627-1784, GAV, Stadsarchief, inv. nr. 4469, 3 jan. 1779.

²⁰⁸ Relatieven tot de acta 1770-1779, ZA, ACW, inv. nr. 32, stuk nr. 109 (gedateerd 18 nov. 1778).

op dat moment in Vlissingen was. De vergadering zag zich zogenaamd 'tot haar groot leedwesen' buiten staat gesteld om iets te doen in deze 'zaak van zulk een groot belang' totdat Tjeenk deze schriftelijke stukken ingediend had. Tjeenk wilde graag na deze voor hem teleurstellende beslissing dat de namen van alle aanwezigen opgetekend werden. Ook Te Waters naam prijkt op dit lijstje.²⁰⁹ Hij was het dus oneens met de wijze waarop Tjeenk de Rooms-Katholieke Kerk karakteriseerde.

Protest door de bevolking

De bevolking was voortvarender in haar protesten. Op 17 augustus 1778 werd een verzoekschrift van dertien voorname burgers aan de overheid aangeboden door Leendert Lamotte en kapitein Matthijs Bekker. Het rekest beriep zich op goddelijke en menselijke wetten: enerzijds op het Bijbelse verbod op beeldenverering, anderzijds op oude plakaten die de rooms-katholieke godsdienstoefening in Zeeland verboden. Daarbij herinnerde het rekest fijntjes aan de rooms-katholieke moordzucht ten tijde van Alva. De overheid nam, zoals te verwachten, dit rekest niet aan.²¹⁰

De groep die met dit rekest sympathiseerde, bestond voornamelijk uit orthodoxen en dan vooral degenen die daarbij piëtistisch of bevindelijk waren. Deze stroming had in Zeeland oude papieren. De provincie wordt gezien als geboorteplaats van de Nadere Reformatie.²¹¹ Deze in het begin van de zeventiende eeuw opgekomen beweging wilde binnen de Gereformeerde Kerk de persoonlijke geloofsbeleving en godsvrucht centraal stellen en een verdere hervorming van kerk en samenleving bewerken. In de achttiende eeuw ontwikkelde deze stroming zich tot het gereformeerd piëtisme. Dit piëtisme richtte zich minder op de hervorming van kerk en maatschappij en legde alle nadruk op de persoonlijke geloofsbeleving. Ook deze beweging had veel aanhangers in Zeeland. Onder de predikanten was in Middelburg de piëtistische traditie het sterkst vertegenwoordigd. Hier waren onder andere Bernardus Smytegelt, bekend door zijn serie van 145 preken over het gekrookte riet, en de eerder genoemde Jacobus Willemsen predikant. 'Vader Willemsen' was een van de meeste geliefde predikanten in Middelburg, waar hij ruim vijftig jaar stond. Hij was tevens hoogleraar aan het Middelburgse Athenaeum Illustre. Zijn piëtisme blijkt alleen

²⁰⁹ Acta Classis Walcheren 1770-1789, ZA, ACW, inv. nr. 16, 19 nov. 1778.

²¹⁰ Pieter Snyders, Beschrijving van de stad Vlissingen van deszelfs opkomst en in een verderen voortgank en voltooijsge, als in het politique, burgerlijk en kerklijk bestier en lotgevallen, van den jare 620 tot [1791], ZB, Hs 6203, f. 176 (Deze bron vermeldt als datum 14 augustus); Wagenaar, 'Walcheren in 1778', 42; *Nieuwe Nederlandsche jaerboeken, of vervolg der merkwaardigste geschiedenissen* 14 (1779), 1019-1035, aldaar 1021-1024.

²¹¹ W.J. op 't Hof, 'De Nadere Reformatie in Zeeland. Een eerste schets', in: Wiggers e.a. (red.), *Rond de kerk in Zeeland*, 37-82, aldaar 37, 42-47; C. Graafland, W.J. op 't Hof en F.A. van Lieburg, 'Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling', *Documentatieblad Nadere Reformatie* 19 (1995) 107-184, aldaar 108; Van Lieburg, 'Gereformeerd pastoraat op het Zeeuwse platteland', 200.

al uit zijn taalgebruik. Zo bood hij een exemplaar van een jubileumpreek aan Te Water aan met de wens: dat het 'tot het gehemelte van uwe ziele zoet en tot eenige herstelling in Jehova zijn mooge'. Hoe 'zoet' het Te Water geweest is, blijft gissen. In elk geval vond hij Willemsen een buitengewoon toonbeeld van vroomheid.²¹²

De bevindelijke bevolking, waaronder zich veel extremere piëtisten bevonden dan onder de predikanten, was al verontrust door de verbanning van Borggraaf uit Westkapelle. Hij stond onder hen bekend als 'kind van God', iemand die tot de selecte groep van ware gelovigen behoorde. De leiders van de protestbeweging waren Kornelis de Korte, Willem Wisse en Lourens Ingelse. Wat hen vooral stak, was dat uitgerekend in Vlissingen, de stad die in 1572 als eerste zelf het Spaanse juk van zich afgeworpen had, de rooms-katholieke godsdienst toegestaan zou worden.²¹³ De Korte en Ingelse hebben beiden na een aantal jaren een verslag geschreven van de gebeurtenissen met hun 'bevindingsweg' er doorheen geweven.²¹⁴ Ingelse verdedigde in zijn boekje het in zijn ogen 'echt gereformeerd gevoelen' en schilderde de Vlissingse burgemeesters af als vijanden van God en verkrachters van Gods heilige en rechtvaardige wetten. De groep bevindelijke gelovigen werd ook ondersteund door enkele bevindelijke predikanten: de Middelburgse hoogleraren Jacobus Willemsen en Andreas Andriessen (1733-1804, een naamgenoot van de Veeze predikant), de in Middelburg woonachtige Sibrandus Columba, emeritus predikant van Batavia, Lambertus Bosboom van Zoutelande en de waalse predikant Jean des Fontaines. Andriessen en Willemsen mochten in hun piëtistische geloofsopvattingen gematigder zijn dan de protesterende bevolking, het bouwen van een rooms-katholieke kerk was ook voor hen een stap te ver.

Drie dagen nadat de overheid het rekest afwees, verzamelde zich een groep tegenstanders op de Markt in Middelburg. Lakenkoopman Du Bois sprak hen toe. Ze besloten dat drie van hen de volgende dag, 21 augustus 1778, met de overheid van Vlissingen zouden gaan spreken. Lourens Ingelse was één van hen. Burgemeester Caen en pensionaris Van Sonsbeeck waren niet onder de indruk van hun argumenten. Bovendien waren ze verbaasd dat alle drie personen geen burgers van Vlissingen waren. Op 23 augustus 1778 vond dan ook de eerste rooms-katholieke kerkdienst plaats in het taanhuis. De bevolking besloot hierop

²¹² J. Willemsen aan Te Water, 30 nov. 1774, ZB, Hs 1926; Te Water aan M. Tydeman, dec. 1774, UBL, BPL 1188.

²¹³ Wagenaar, 'Walcheren in 1778', 34, 38-40.

²¹⁴ Kornelis de Korte, *Ter herinnering aan het voorgevallene in Walcheren in de jaren 1778 en 1779; als ook een kort woord van het jaar 1776 en 1777, zijnde de oorzaak van al het voorgevallene; alsmede de bevindingsweg en gevangenschap van Cornelis de Korte. Gedrukt tot stichting en lering, vooral in deze dagen*, [Middelburg], [ca. 1784]; Lourens Ingelse, *De genaderijke leidingen Gods met zijne uitverkorenen. Gebleken in de onlusten op het eiland Walcheren, in de jaren 1776 tot 1779, ontstaan door de begunstiging der rooms-katholieken te Vlissingen en de geweldadige invoering der nieuwe psalmberijming te Westkapelle, met de gestrengte vervolging van hen, die aan de oude berijming gehecht bleven, getrouwelijk beschreven omstreeks 1811*, Rotterdam [ca. 1880].

op hoger niveau een rekest in te gaan dienen. 280 burgers ondertekenden een smeekschrift aan stadhouder Willem V. Ook de Walcherse boeren ondertekenden een rekest. Waarschijnlijk schreef Justus Tjeenk deze goed opgestelde smeekschriften. Hij was in elk geval één van de ondertekenaars, net als de Middelburgse hoogleraren Willemsen en Andriessen. Op 30 augustus werden beide smeekschriften aangeboden op het Loo, het smeekschrift van de boeren door Du Bois, het smeekschrift van de burgers door Pieter Spiering en Willem Brandt, beiden ouderling van de Vlissingse gereformeerde kerk.²¹⁵

Poëtische reacties

Ook uit andere hoek kwam er protest tegen de beslissing van de overheid, maar dan vooral tegen het feit dat de overheid geen protesten wilde aannemen en per decreet regeerde. Bijvoorbeeld van Betje Wolff, van geboorte een Vlissingse, maar inmiddels, na het overlijden van haar man, met Aagje Deken wonend in De Rijp. Wolff was een tolerante uitzondering op haar orthodox gereformeerde familie in Vlissingen. Haar broer Matthijs Bekker was in 1760 lid geworden van de Engelse kerk. Eén van de dertien burgers die het rekest bij de Vlissingse overheid indiende, kapitein Matthijs Bekker, was waarschijnlijk haar neef.²¹⁶ Wolff protesteerde met haar gedicht *De Vryheid*, dat zij anoniem liet drukken, tegen het niet aannemen van rekesten door de overheid. Wolff vergeleek de Vlissingse overheid niet alleen met de Spaanse overheersers, zij liet de balans zelfs doorslaan ten gunste van Spanje: landvoogdes Margaretha nam immers het Smeekschrift der edelen tenminste nog in ontvangst, hoe ongelukkig ze er ook mee was. Anders dan de orthodoxe Walchenaren was Wolff niet tegen de bouw van de rooms-katholieke kerk, omdat ze van mening was dat ook rooms-katholieken goede burgers zijn. Net zoals ze in de voorafgaande jaren in de socratische oorlog haar tolerante standpunt naar voren bracht, zo deed ze ook hier: 'Zingt Rome ook niet Gods lof in prachtige Tempelchoren? Geen zinnelozere haat dan een religie haat!'²¹⁷ Wolff beval dan ook vrede, liefde, rust en deugd aan. De burgemeesters van Vlissingen lieten alle exemplaren van het geschrift bij de boekhandelaars in beslag nemen.²¹⁸

²¹⁵ Wagenaar, 'Walcheren in 1778', 45-47; Peters, 'Vlissingen in de Patriottentijd 1780-1787', bijlage 6.

²¹⁶ P.J. Buijnsters, *Wolff en Deken. Een biografie*, Leiden 1984, 16, 22, 181, 372 n. 17; H.C.M. Ghijssen, *Betje Wolff in verband met het geestelijk leven van haar tijd. Jeugd en huwelijksjaren*, Rotterdam 1919, 11.

²¹⁷ [E. Wolff-Bekker], *De vryheid, aan den raad en de burgery der stad Vlissingen*, Hoorn enz. [1778], 8. Dit gedicht en de andere publicaties over de Vlissingse kwestie werden besproken in: *Algemeene bibliotheek vervattende naauwkeurige en onpartijdige berigten van de voornaamste werken in de geleerde wereld alom van tyd tot tyd uitkomende* 2 (1778) 638-642. Zie voor de socratische oorlog §2.5.

²¹⁸ Snyders, *Beschrijving van de stad Vlissingen*, ZB, Hs 6203, f. 177; Wagenaar, 'Walcheren in 1778', 44.

Een ander gedicht koos de kant van de regenten. Het droeg de toepasselijke titel *Philopatriana den Zeeuwschen burgervaderen toegewyd*. De auteur ondertekende het met C.P.J. Waarschijnlijk staan deze initialen voor Pieter Jacob Clijver, lid van de Vlissingse vroedschap.²¹⁹ Het gedicht begint met een sfeerverslag:

't Was herfstweêr, en de lucht, met dikken damp beladen,
drukte angstig op de leên; toen brave burgerhart,
Verbolgen daar hij zag zyne overheden smaden,
aldus, een' aamtocht leende aan zyne boezemsmart.
Wat bindt, dus ving hy aan: ô Vad'ren! Uwe handen?
Brenge U der Gallen schrik, of Spanjen in de ly?
Neen; kinkels durven thans der Zeeuwen Goôn aanranden;
De hooivork trotst het zwaard, de Tabberd bloost voor 't Py.

De dichter riep de overheid op standvastig te blijven. De opstandige 'boerere-kels' keften slechts, ze vielen niet aan. In het gedicht werden verder middels woordspelingen op hun namen personen aangevallen die een rol speelden in de kwestie. In de eerste plaats Tjeenk, op wie de volgende regels sloegen:

Waarom, o Vlissingen! Niet voort een stok gegrepen,
en 't schendig blaffen aan die stouten reu verleerd,
zo zag men hem welhaast zyn druipstaart henen slepen,
en tjeenkend naar zyn werf, en kot terug gekeerd.²²⁰

De Vlissingers hadden de keffende hond Tjeenk niet zijn gang moeten laten gaan. Ze hadden hem er zo van langs moeten geven dat hij met de staart tussen de benen was afgedropen. In het vervolg van zijn gedicht deed Clijver nog enkele uithalen naar de predikanten. Columba was een schreeuwende raaf uit Indië, Bosboom een krassende kraai in het bosgeboomte en Des Fontaines een 'een basilisk, fontyn van gif, wiens ogen doden'.²²¹

De afloop

Op 29 augustus 1778, een dag voor de aanbidding van de rekesten op het Loo, had de overheid de bevolking tot rust gemaand in afwachting van de beslissing van de stadhouder. Zes weken later, op 12 oktober 1778, werd deze rust verstoord. Het begon bij tegenstanders van de kerkbouw door te dringen dat Willem V niet van plan was een beslissing te nemen en alles het liefst op zijn beloop liet. Zij namen hierop het recht in eigen hand en verzamelden zich in groten getale in Vlissingen, waar Des Fontaines hen toesprak. Hij gaf de Vlissingse burgemeesters te kennen dat, wanneer zij de toestemming tot het opdragen van de

²¹⁹ Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 160.

²²⁰ C.P.J., *Philopatriana den Zeeuwschen burgervaderen toegewyd, gedurende de onlusten onder eenige landlieden, in Walcheren ontstaan*, Amsterdam enz. 1778, 3 en 4.

²²¹ C.P.J., *Philopatriana*, 7.

mis niet introkken, zij maar moesten afwachten wat er zou gaan gebeuren. Hierop zwichtten de burgemeesters. Vijf dagen later ontvingen zij een zestal tegenstanders. Ouderling Willem Brandt, één van hen, verzocht toen om onmiddellijke sluiting van de rooms-katholieke kerk. Geïmponeerd door de grote menigte voor het stadhuis willigden de burgemeesters dit verzoek in. Zij verklaarden hier echter wel bij dat de overheid 'er alleen toe overging om eene combustie, waarvan de gevolgen alleraakeligst zouden zijn, te voorkomen'.²²² Anderhalve week later mocht ook de verbannen Ingelse weer terugkeren naar Westkapelle. Hij werd met veel vertoon door zijn medestanders Westkapelle binnengehaald.

Het feest zou echter van korte duur zijn. Vanwege het oproer verzochten de Staten van Zeeland militaire steun van de stadhouder. Zij drukten hem op het hart dat op Walcheren de kreet 'geen soeverein, maar vrijheid' weerklonk. Begin november arriveerde een legerafdeling op Walcheren.²²³ Veel van de hoofdrolspelers in het oproer werden gevangen gezet, onder wie Ingelse en De Korte, maar ook de predikanten Bosboom en Des Fontaines. Tjeenk werd meegenomen voor verhoor, maar niet vastgezet. Desondanks zag hij de gevangenis vaak van binnen, omdat hij de gevangenen regelmatig bezocht. De opstelling van Tjeenk werd uitvoerig op de korrel genomen door een 'Amsterdamse heer' die de kerkbouwkwestie beschreef. Deze heer stelde graag alles over Tjeenk te willen weten. 'Wat zou het mij een eer en vermaak aandoen, indien ik op de lijst van het Genootschap te gelijk met DIEN man pronken mogt!' Als sommige rooms-katholieke leden of directeuren het Zeeuwsch Genootschap zouden verlaten, zou dat niet erg zijn: 'Een orthodox lid is immers beter dan vijf en twintig heterodoxe directeuren'.²²⁴

Pas in het voorjaar van 1779 kwamen alle gevangenen weer vrij, sommigen met zware straffen. Bosboom moest, gekleed in zijn ambtsgewaad, op zijn knieën in het openbaar God en de Vlissingse overheid om vergeving vragen, waarna hij levenslang werd verbannen. Ook Des Fontaines en Ingelse mochten zich hun hele verdere leven niet meer in Zeeland vertonen, en de eerste werd zijn ambt ontnomen. De Korte mocht in Zeeland blijven. Tjeenk kwam er zonder straffen af. Even was er opschudding omdat hij als secretaris niet zelf het nieuwe jaarprogramma van het Zeeuwsch Genootschap aan de Vlissingse burgemeesters had overhandigd. Hij had dat een van zijn personeelsleden laten doen. Deze storm luwde echter snel en op de genootschapsvergaderingen ging hij met Te Water om alsof er niets aan de hand geweest was.²²⁵

²²² Wagenaar, 'Walcheren in 1778', 50-51.

²²³ Wagenaar, 'Walcheren in 1778', 54-56; Snyders, Beschrijving van de stad Vlissingen, ZB, Hs 6203, f. 180; *Hollandsche historische courant* 21 nov. 1778.

²²⁴ *Brief van een Amsterdamsch heer, in antwoord aan zijnen vriend in Zeeland nopens de aldaar heerschende onlusten en de roomsche kerk te Vlissingen*, Alkmaar enz. [1779], 13-14.

²²⁵ Wagenaar, 'Walcheren in 1778', 56-67.

Te Waters standpunt

Te Waters keuze om in het conflict rond het toestaan van de bouw van een rooms-katholieke kerk in Vlissingen de beslissing van de overheid te steunen luidde een roerige periode in zijn leven in. Toen hij aan het einde van zijn leven terugkeek, stelde hij dat hij zijn standpunt had laten bepalen door de gedachte dat alle burgers vrijheid van geweten en van godsdienstoefening moeten hebben. Gewapend met de kennis van de Franse Revolutie en haar gevolgen zei hij, veertig jaar na de gebeurtenissen: 'Verzuim van Godsdienstoefeninge, van welken aard zij wezen moge, baant doorgaans den weg tot losbandige zedenloosheid, en deze is oorzaak van de grootste rampen voor Landen en Steden'.²²⁶ Te Water was principieel voor godsdienstvrijheid. In zijn herdenkingsrede bij het tweede eeuwfeest van de bevrijding van Vlissingen riep hij op tot bescherming van de gereformeerde godsdienst, maar haastte zich toen daarbij te voegen: 'Niet als ware ik een vriend van vervolgingen in zaaken van den godsdienst. Neen! Ook hier moet in Vryheid plaats hebben, terwyl alle gewetensdwang verfoeylyk is.'²²⁷

Te Water betreurde het dat de bevolking van het Walcherse platteland de godsdienst misbruikte om oproer te veroorzaken, terwijl hun onvrede andere oorzaken had. In een brief – het enige contemporaine document waarin Te Water zich over het conflict uitsprak – uitte hij dit gevoel ook: 'Het smert mij, dat men onzen dierbaaren Godsdienst gebruikte tot een dekmantel, om der Burgerlijke Overheden en Haare wetten, zelfs in 't betalen der lasten, den bodem inteslaan.' Te Water was van mening dat niemand onterecht was opgesloten. Alle gevangenen achtte hij schuldig aan mouterij en gewelddadige aanslagen. De tegenstanders van de kerkbouw lieten echter het volk geloven dat zij gevangen waren gezet omdat ze voor Gods eer ijverden. Te Water benadrukte dat hij de juiste positie had ingenomen:

Dan, de tijd zal meer ontdekken; en ik, naderhand, ook aan UWelEd: en weinige andere vrienden. Wat mij ook gedreigd en overgekomen moge zijn, ik ben blijde en dankbaar, dat ik mij niet hebbe laten verstrikken. 'Tis beter, voor een' korten tijd eenige smaadheid van 't gemeen te dragen, dan met den welverdienden naam van een' oproermaker ten grave te dalen.²²⁸

Naast zijn principiële keuze voor godsdienstvrijheid was er nóg een belangrijk argument voor zijn keuze waarover hij zich niet uitliet: zijn verbondenheid met de Vlissingse regerende elite. Niet alleen hadden leden van de Walcherse elite zijn studie in Utrecht betaald, hij was daar ook bevriend geraakt met de latere

²²⁶ Te Water, *Levens-berigt*, 30.

²²⁷ Jona Willem te Water, *Tweede eeuw-feest van de vryheid in den burgerstaat en godsdienst binnen de stad Vlissingen sedert den zesden van grasmaand MDCLXXII, in eene openbaare redenvoeringe gevierd den zesden van grasmaand 1772. Met eenige aanteekeningen en oorspronglyke stukken, betreffende de geschiedenissen van Nederland*, Middelburg 1772, 61.

²²⁸ Te Water aan Tydeman, 12 dec. 1778, UBL, LTK 997; Te Water, *Levens-berigt*, 32.

Vlissingse pensionaris Van Sonsbeeck.²²⁹ Daarbij was Te Water in 1776 niet alleen benoemd tot historieschrijver van Zeeland, maar ook tot tweede secretaris van het Zeeuwsch Genootschap, de ontmoetingsplaats van de Zeeuwse elite.

Bovendien was Te Water door zijn huwelijk met Paulina Cornelia Mounier in familiebetrekking gekomen met Nicolaas Cornelis Lambrechtsen, pensionaris van Vlissingen en opsteller van de beruchte resolutie. In hun brieven spraken Lambrechtsen en Te Water elkaar aan als 'neef'. Hoewel niet in moderne zin neef van elkaar (de grootvader van Lambrechtsen en de grootmoeder van Te Waters echtgenote waren volle neef en nicht van elkaar) was de familieband sterk, zeker omdat de meeste andere familieleden in Zierikzee woonden.²³⁰ De sterke band blijkt ook uit Te Waters steun bij Lambrechtsens studie. Hij introduceerde hem, als jonge student, in 1770 in zeer lovende bewoordingen bij zijn vriend Tydeman, op dat moment hoogleraar te Utrecht: 'Na de groote vacantie komt van hier naar de Utrechtsche Academie de Heer Lambrechtsen, een jongeling van groote schranderheid en naarstigheid, wien ik bij voorraad aan uwe vriendschap en onderwijs zeer aanbevele'.²³¹ Later koos Lambrechtsen het onderwerp van zijn dissertatie op advies van Te Water, die het werk werk ook nagezien had en aangevuld. Het is goed mogelijk dat hij Te Water eveneens om advies gevraagd heeft toen hij de gewraakte overheidsresolutie opstelde. Het jaar na de verwikkelingen rond de kerkbouw ontvluchtten ze samen tijdelijk Vlissingen. Ze gingen op reis naar het noorden van de Republiek, waarbij ze in Wolvega een lang bezoek brachten aan Onno Zwier van Haren. Te Water was hierbij zeer onder de indruk van diens historische kennis en inzicht. Tevens bezochten zij de Groninger hoogleraar Petrus Camper, een vermaard geneeskundige en natuuronderzoeker.²³² Te Water was weliswaar principieel voor godsdienstvrijheid, maar het moge duidelijk zijn dat tegenstand bieden aan de keuze van de overheid voor zijn positie en zijn contacten zware gevolgen had kunnen hebben. Zijn steun aan het overheidsbesluit bracht hem echter in minstens even grote problemen.

De gevolgen voor Te Water

Nadat de Vlissingse bevolking lucht had gekregen van Te Waters standpunt strafte de meerderheid hem ongenadig af. Hij kon vanaf dat moment de weinige luisteraars in zijn kerkdiensten zonder moeite tellen. Kwade tongen beweerden dat hij vast snel tot het rooms-katholicisme zou toetreden. Hij werd bedreigd met vernieling en plundering van zijn huis. Het was voor iedereen duidelijk dat

²²⁹ Album amicorum J.G. te Water, UBL, BPL 2146, f. 29^r.

²³⁰ ZA, Verzameling de Vos. 39 N t/m P, p. 162-172; C.L.M. Lambrechtsen van Ritthem, *Levensberichten van N.C. Lambrechtsen 1752-1823*, Amsterdam 1913, 7; N.C. Lambrechtsen aan Te Water, 18 feb. en 12 april 1773, ZB, Hs 1962 en 1961.

²³¹ Te Water aan M. Tydeman, 8 juli 1770, UBL, LTK 997; Te Water aan M. Tydeman, sept. 1770, UBL, BPL 1188.

²³² Te Water aan J Kemper, ongedateerd, UBUVA, R 101; Van der Vliet, *Onno Zwier van Haren*, 401, 422; Lambrechtsen, *Levensberichten*, 13.

Te Water en Schrader, zijn collega en medestander, ‘veel in den Haet van den gemeeynte waeren vervallen’.²³³ Hoewel Te Water het in zijn autobiografie deed voorkomen alsof hij door deze dreigende situatie in het geheel niet aangedaan was, heeft het zeker zijn weerslag op hem gehad. In het voorwoord op het tweede deel van zijn *Historie van het Verbond en de smeekschriften der Nederlandsche edelen* (1779) stelde hij dat hem een geruime tijd ‘door verdrietige omstandigheden de lust benomen’ werd om het deel af te maken.²³⁴

Schrader werd uiteindelijk predikant te Rhenen.²³⁵ De redding leek ook voor Te Water in augustus 1779 nabij. Hij kreeg toen een beroep uit Goes. De motor achter dit beroep was Laurens Pieter van de Spiegel (1737-1800), van 1787 tot 1795 de laatste raadpensionaris van Holland, maar in 1779 nog burgemeester van Goes.²³⁶ Hij was niet alleen in zekere zin familie van Te Water – een zuster van Van de Spiegel was gehuwd met Te Waters oudere broer Jan –, maar ook een zeer goede vriend.²³⁷ Te Water moest echter voor dit beroep bedanken om een veel eervoller aanbod te kunnen aanvaarden: de benoeming tot hoogleraar te Middelburg.²³⁸ Deze benoeming betekende wel het einde van zijn werk als gemeentepredikant. Als thema voor zijn afscheidspreek koos hij een Bijbeltekst die dat wenste waar het in Vlissingen nu juist aan ontbroken had: ‘De Heere nu des vredes zelf geve u vrede te allen tijde in allerlei wijze’ (2 Thess. 3:16). Hij greep de tekst aan om er op te wijzen dat ook predikanten in de eerste plaats vrede behoorden na te streven. Enkele teleurgestelde gemeenteleden schreven dat ze Schrader en Te Water zeer zouden gaan missen en klaagden over de ‘ondankbare gemeente’ Vlissingen.²³⁹ Ook Bellamy betreurde Te Waters vertrek, in een poëtisch vaarwel:

Ik, aan uw goedheid dier verplicht,
doe U in ned’rig maatgedigt
’t Vaarwel al bevend’ hooren.
Was dan dien twist, die de oorzaak was
van zoo veel ramps, niet in ’t moeras
van zijn geboort’ te smooren?

²³³ Snyders, Beschrijving van de stad Vlissingen, ZB, Hs 6203, f. 179; Te Water, *Levens-berigt*, 35.

²³⁴ J.W. te Water, *Historie van het Verbond en de smeekschriften der Nederlandsche edelen* [...] II, Middelburg 1779, vii-viii.

²³⁵ Acta Classis Walcheren 1770-1789, ZA, ACW, inv. nr. 16, 7 sept. 1780.

²³⁶ Te Water, *Levens-berigt* 36-39; Van Dijk, *Mr. Laurens Pieter van de Spiegel*, 125-126; Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen II*, 684-686.

²³⁷ L.P. van de Spiegel aan Te Water, 6 juni 1785, NA, Archief Van de Spiegel, inv. nr. 1, diverse brieven; Te Water aan L.P. van de Spiegel, 5 okt. 1777, NA, Archief Van de Spiegel, inv. nr. 627, brieven omtrent de Unie van Utrecht.

²³⁸ Zie § 5.2.

²³⁹ I. Verschuere Reijnvaan aan Te Water, nov. 1780, ZB, Hs 137; Acteboek kerkenraad 1777-1792, GAV, NHK Vlissingen, inv. nr. 308, 30 okt. 1779; Te Water, *Levens-berigt*, 45-46.

Dan 't zij hoe 't wil; ge ontwijkt mijn stad,
en ik die vaak zoo gretig zat
uit uwen mond te leeren,
Ik zie U aan mijn' ziel' ontruikt...!
't is dan der twistharpij gelukt
dat zij moog triumpheren!

Vaarwel! bezeil gewenschter ree!
't is lang genoeg de woeste zee
der tegenheên bevaaren.
Vaarwel! leef lang tot heil en vreugd!
Lang moog' de Vaderlandsche jeugd
uwe wijze hulp ervaaren!

Vaarwel! – Zoolang mijn boezem gloeit,
en 't bloed door deze aders vloeit
zal ik uw' gunst gedenken.
Hij, die het eeuwig licht bewoont,
die de onbevleete deugd beloont
wil U in eeuwigheid Zijn gunst en zegen schenken!²⁴⁰

Te Water wijdde zich vlak na het afscheid van Vlissingen nog wel aan de verheerlijking van de toenmalige grote helden: de Vlissingse vissers en loodsen Frans en Jakob Naerebout. Zij hadden in de zomer van 1779 met gevaar voor eigen leven alle 88 opvarenden gered van het VOC-schip 'De Woestuyt', dat in zware storm was vastgelopen op een zandbank in de Westerschelde. Te Water schreef een bescheiden boekje bij vier prenten die deze heldhaftige reddingsactie afbeeldden. Hij was vol lof over het feit dat de Naerebouts de opvarenden niet uit geldzucht maar uit 'zuivere menschenliefde' gered hadden.²⁴¹ Gelet op zijn precaire positie in Vlissingen publiceerde hij het boekje anoniem.

De situatie van Te Waters vriend Josua van Iperen zou waarschijnlijk even moeilijk zijn geweest, ware het niet dat hij in de zomer van 1778 vertrokken was naar Batavia om daar predikant te worden. In zijn afscheid van de classis uitte hij zijn grieven over het uitblijven van een beloofde benoeming op een betere predikantsplaats of zelfs een hoogleraarspost. Hij had hier naar uitgezien omdat de Veerse kerkgangers zijn preken te evangelisch vonden en hij zich niet aan hun 'bedorven smaak' wilde aanpassen. Het Veere dat hij achterliet had hij slechts achteruit zien gaan, zowel op economisch als op zedelijk gebied. De classis Wal-

²⁴⁰ J. Bellami, Vaarwel, aan den Weleerwaarden en Zeergeleerden Heere J.W. te Water, ZB, Hs 2460.

²⁴¹ [J.W. te Water], *Bericht wegens het verongelukte Oost-Indische schip Woestduin en de reddinge der schepelingen door de gebroeders Naerebout*, Middelburg 1780, 25; *Algemeene vaderlandsche letter-oefeningen* 3 (1780) 388.

cheren verleende ook na herhaald verzoek geen approbatie aan deze hartenkreet.²⁴²

De problemen waarin Te Water zich in de herfst van 1778 bevond, stonden in schril contrast met de lovende brieven die Van Iperen hem schreef. Vanuit Kaapstad vertelde hij over de lokale geologie, bergen, natuur, de enorme boerderijen en de tweeduizend leden tellende gereformeerde kerk. Vanuit Batavia beschreef hij de levendigheid aldaar die hij contrasteerde met het 'dood Ter Veere'. Van Iperen werd met open armen ontvangen en kreeg meteen de functie van secretaris van het Bataviaasch Genootschap. Was hij in Veere een bedelaar, in het 'aangenaam Batavia' was hij een heer.²⁴³ Later informeerde hij naar de gang van zaken rond de approbatie van zijn afscheidsprek. 'Hebben de Boeren van Walcheren ook eenigen invloed op die zaken gehad? Of zal men eindelyk nog eens, ten behoeve der Nederlandsche Bibliotheek, eene Dordsche Inquisitie invoeren?'²⁴⁴ Hij kreeg echter ook in Batavia problemen met zijn kerkenraad. Al snel begon hij te klagen over het klimaat, dat hij niet goed verdroeg. In de bovenlanden was het frisser. Hij had echter geen tijd om daarheen te gaan. Het deed Van Iperen al snel de das om. Hij overleed in 1780. Zijn weduwe schreef Te Water dat hij overleden was omdat hij te hard werkte, wat in het hete Indië niet kon: 'in dit lant kan zulks niet weesen. In het vaderland kan men met 2 mijden doen daar men [hier] ses toe van doe hebbe'.²⁴⁵ Ze vroeg of Te Water haar gezin bij invloedrijke personen wilde aanbevelen. Dat hij dat ook daadwerkelijk gedaan heeft, blijkt uit een bedankbrief van een zoon van Van Iperen voor het feit dat hij, mede door Te Waters bemiddeling, koopman in de V.O.C. had kunnen worden.²⁴⁶

De kerkbouwkwestie rommelde op Walcheren lang door. In juni 1779 verklaarde de classis wegens de verbanning van Bosboom de predikantsplaats van Zoutelande vacant. Drie predikanten, onder wie uiteraard Tjeenk, tekenden hiertegen protest aan.²⁴⁷ Ook in een latere kwestie speelde Tjeenk een rol, toen de classis moest oordelen over de approbatie van Kornelis de Kortjes beleving van de onlusten. In dit boek beschreef De Korte hoe hij tijdens de onlusten bekeerd werd. In de gevangenis las hij Jesaja 41, waardoor deze plek hem eerder 'een hemel dan een gevangenhuis' werd. Tevens vertelde hij dat hij degenen die hem ondervroegen voor had gehouden dat God wraak zou nemen op al zijn vijanden. Hij eindigde het werk met een klacht tegen de overheden van Westkapelle en Vlissingen, en het dreigende Bijbelvers waarin God zegt: 'Die Mij versmaden, zullen licht geacht worden'.²⁴⁸

²⁴² Van Iperen, *Afscheid van de classis*, 64, 68, 71, 98; ZA, ACW, inv. nr. 16, 7 jan. en 4 feb. 1779.

²⁴³ J. van Iperen aan Te Water, 20 dec. 1778 en okt. 1779 (citaat), ZB, Hs 2013 en 2054.

²⁴⁴ J. van Iperen aan Te Water, jan. 1780, ZB, Hs 2014.

²⁴⁵ M.C. van Iperen-de Waal aan Te Water, okt. 1784, ZB, Hs 2073.

²⁴⁶ L. van Iperen aan Te Water, 28 jan. 1786, ZB, Hs 1033.

²⁴⁷ Acta Classis Walcheren 1770-1789, ZA, ACW, inv. nr. 16, 3 juni, 1 juli en 1 sept. 1779.

²⁴⁸ I Sam. 2:30; De Korte, *Ter herinnering aan het voorgevallene in Walcheren*, 19-21, 34.

Tjeenk, die op dat moment preses van de classis was, vroeg in november 1781 of een kerklid dat iets over zijn bekering schrijft, dit aan de classis ter approbatie behoorde aan te bieden. De classis meende van wel. Daarom werd Tjeenk, samen met een andere predikant, Boekelman, als revisor aangesteld. Een maand later bleken de revisoren van mening te verschillen. Tjeenk had weliswaar punten van kritiek, maar wilde desondanks approberen. Boekelman vond het boekje strijdig met de leer van de kerk. Te Water maakte op een los papiertje nauwkeurige aantekeningen over het precieze verschil van inzicht.²⁴⁹ Tjeenk vond de beschreven bekeringsweg hooguit ongewoon. Boekelman was daarentegen van mening dat het boekje een staaltje van verfoeilijke ‘eigenwilligen godsdienst’ was van een eenvoudige landman die ketterij niet van waarheid kon onderscheiden. De classis raadde De Korte dan ook aan het boek in het geheel niet uit te geven, zelfs niet voor eigen rekening. De classis had duidelijk geen zin in om de hele kwestie nog eens in druk beschreven te zien vanuit het perspectief van de tegenstanders.

De bevolking greep de orangistische restauratie van 1787 aan om wraak te nemen op de hoofdrolspelers van 1778. De huizen van burgemeester Caen en pensionaris Van Sonsbeeck werden geplunderd en in brand gestoken. Te Water zat toen in Leiden, waar hij een verslag kreeg van de plunderingen van zijn Middelburgse oranjegezinde vriend Johan Adriaan van de Perre, die zich op dat moment naar eigen zeggen schaamde omdat hij een Zeeuw was. Alle pogingen om de rust en orde te behouden waren mislukt. Voor een verstandig iemand als Te Water was het volgens Van de Perre ‘genoeg de jaaren van 1777 en 1778 te erinnern, om daarin den grond te vinden van de tegenwoordige ongeregelde alhier; zonder die zouden deze ongetwijfelt geen plaats gehad hebben’.²⁵⁰ Te Waters leven zou zonder de kerkbouwkwestie anders zijn verlopen, maar niet per definitie slechter. De kwestie leidde indirect tot zijn academische carrière.²⁵¹

1.8 Van zoon van een arme dorpsdominee tot stadspredikant

Jona Willem te Water werd geboren in de pastorie van een klein dorpje in een uithoek van de Republiek, maar dan wel als zoon van een vader die zich inzette om voor zijn kinderen een zo goed mogelijke toekomst te garanderen. Deze vader, Willem te Water senior, was een orthodoxe gereformeerde predikant die zich vol overgave aan de beoefening van lokale geschiedschrijving wijdde. Hij verdiepte zich met name in de Zeeuwse adel. Deze interesse maakte hem tot een nuttig instrument voor Jan van Borssele van der Hooge, de eerste edele van Zee-

²⁴⁹ Aantekeningen Jona Willem te Water’, ZB, Hs 3810; Acta Classis Walcheren 1770-1789, ZA, ACW, inv. nr. 16, 1 nov. en 6 dec. 1781.

²⁵⁰ J.A. van de Perre aan Te Water, 10 mei 1787, ZB, Hs 2038; Wagenaar, ‘Walcheren in 1778’, 70.

²⁵¹ J.W. te Water, *Oratio de praestantia et dignitate historiae Batavae, publice habita die XV Martii a.v.ae. MDCLXXX*, Middelburg 1780, 4-5.

land, die naarstig op zoek was naar bewijzen voor zijn wettige afstamming van de laatst overgebleven tak van een van de oudste adellijke families van Zeeland, de Van Borsseles. Van Borssele van der Hooge verleende, in ruil voor bewezen diensten, gunsten aan de zonen van Willem te Water senior. Op zijn instigatie bekostigde een groep hoge Zeeuwse heren de studie van Jona Willem. Te Water senior kon deze niet betalen, maar weldoeners waren meestal bereid om getalenteerde jonge mannen op hun kosten te laten studeren, zolang ze maar predikant werden.

Toen Jona Willem zijn opleiding aan de Vlissingse Latijnse school had afgerond sprak hij in zijn openbare oratie over de luister van het doorluchtige geslacht Van Borssele. Hierbij liet hij Jan van Borssele van der Hooge in deze luister delen. Willem te Water senior vertaalde het stuk in het Nederlands en voegde in de publicatie allerhande genealogische aantekeningen bij. De Te Waters hebben zich hierbij niet of nauwelijks kritisch opgesteld. Eigenlijk was er maar één bron die stelde dat de Van Borssele van der Hooges wettig afstamden van de Van Borsseles. Dit was een hoofdstuk uit een zeventiende-eeuws manuscript van Jacob van Grijpskerke. Hoe Willem te Water senior ook bleef zoeken, ander bewijs dan dit kon hij niet opdiepen. Hij ging desondanks, net als Jona Willem, uit van de betrouwbaarheid van deze kroniek.

In Utrecht kreeg Te Water een gedegen orthodoxe theologische opleiding. Te Waters grootste leermeester was de Utrechtse coryfee Petrus Wesseling. Van hem verkreeg hij een dieper inzicht in historische vakken als kerkgeschiedenis en de uitleg van het Nieuwe Testament. Bij Wesseling hield hij zijn afsluitende disputatie over de begrafenis en het graf van Jezus. Hiertoe onderwierp hij de nieuwtestamentische beschrijvingen aan een filologisch onderzoek. Wesseling gaf de rede in de door hem bijgevoegde stellingen enige ruimte, bijvoorbeeld op het terrein van de tekstkritiek, maar poneerde eveneens dat alle tekstvarianten van de Bijbeltekst niets aan het gezag van dit heilige boek afdeden. In Utrecht maakte Te Water kennis met vele toekomstige collega-predikanten. Levenslange vriendschap sloot hij echter met twee niet-theologen: de jurist Meinard Tydeman en de medicus Nicolaas George Oosterdijk. Na hun studie bleef hij met hen corresponderen.

Na het afronden van zijn studie kon Te Water, wederom geholpen door Van Borssele van der Hooge, spoedig aan de slag als predikant. Eerst twee jaar in Haamstede, daarna twee jaar in Veere. In Veere speelde hij een actieve rol in een diepgaand verschil van inzicht tussen kerk en overheid over de tuchttoefening. Het ging over de wijze van censurering van echtparen die voor hun huwelijk een kind verwekt hadden. Te Water verdedigde met succes tegenover de tot coulance geneigde overheid de striktere visie van de Veerse kerk. Desondanks kan Te Water als predikant in het Zeeuwse kerkelijke landschap gekarakteriseerd worden als een middenfiguur. Hij was een orthodoxe, maar niet piëtistische coccejiaan en stond zo in het midden tussen de uitersten van de bevindelijk orthodoxe en de 'evangelische' kerkelijke stromingen in.

In Vlissingen begon Te Waters loopbaan rooskleurig. In de classis Walcheren werd hij in diverse commissies benoemd. Hij huwde Paulina Cornelia Mounier, een vrouw uit een vermogende Middelburgse familie. Te Water ontfermde zich, na het overlijden van zijn vader, over zijn broertje Willem. Hij zorgde tevens dat zijn talentvolle catechisant Jacobus Bellamy de bakkerij waar hij werkte kon verruilen voor de Utrechtse universiteit. Tot in 1778 ging Te Water er van uit dat hij de rest van zijn leven genoeglijk in Vlissingen zou slijten. In dat jaar kwam hij echter in het kamp van de overheid terecht in het conflict rond de bouw van een rooms-katholieke kerk. De overheid stond tolerantie inzake godsdienstuitoefening voor en verwachtte grote economische voordelen van een rooms-katholieke kerk in Vlissingen. De bevindelijk orthodoxe bevolking van Walcheren, al enigszins verbeterd door het feit dat een paar jaar eerder de aloude psalmberijming van Datheen vervangen was en tegenstanders daarvan verbannen waren, zag dit geheel anders. Zij zag de twee eeuwen eerder duurbevochten bevrijding van het rooms-katholieke Spaanse juk in gevaar en dwong, door middel van een oproer, een verbod op de uitoefening van de rooms-katholieke godsdienst af. Te Water was uiteindelijk de gebeten hond. Zijn keuze voor godsdienstvrijheid was ingegeven door ideële motieven, maar hij was tegelijkertijd door financiële en familiale banden nauw met de overheid verbonden. Zijn positie als predikant te Vlissingen was na afloop van het conflict onhoudbaar geworden. Gelukkig voor Te Water was de aftocht uit Vlissingen niet al te smadelijk. De overheid zou haar trouwe steunpilaar belonen met een Middelburgse leerstoel.

